Møntcirkulation i Danmark fra Vikingetid til Valdemarssønnerne

Af KIRSTEN BENDIXEN

Det må på forhånd gøres klart, at en skildring af penge- og møntomløb i en periode, der strækker sig fra slutningen af 700-tallet til midten af 1200-tallet inden for rammerne af en tidsskriftartikel kun kan blive en skitse med enkelte mere detailundersøgte eksempler til belysning af forløbet.[1] Men også en sådan oversigtsmæssig redegørelse for den nyere numismatiske forskning og et par forsøg på at løse nogle af problemerne ud fra vort for en del af perioden vigtigste kildemateriale til disse tiders økonomiske historie: møntfundene, kan vel have en vis interesse. Hovedvægten vil blive lagt på tiden efter ca. 1050, da der forestår en større revision af de danske vikingeskattes indhold af mønter og sølv, før fundene kan give nye resultater. Denne revision er endnu ikke begyndt.

Selv om der i adskillige århundreder har været arbejdet med det danske møntmateriale, er der stadig mange problemer, især vedrørende placeringen af de enkelte mønter, som man må søge at løse, før man kan få de oplysninger, der er brug for.

Hovedværket til bestemmelsen af Danmarks mønter fra vikingetid til midten af 1200-tallet er Haubergs møntkatalog.[2] Et fremragende og omhyggeligt værk byggende på et stort kendskab til materialet. Men det er klart, at alene den omstændighed, at trykårene for de to bind er 1900 og 1906, gør en del rettelser nødvendige. Det er især Georg Galster, der i mange publikationer af fund efter de af Hauberg registrerede har ombestemt en del mønttyper, flyttet dem til en anden konge eller andet møntsted. Det kan være vanskeligt at finde og huske hans og andre forskeres mange forslag til ombestemmelser. Vi har derfor i Møntsamlingen planer om at udgive en ny katalog, hvor der tages hensyn til nye fund og ny forskning. Grundlaget for det videre arbejde, et seddelkartotek der registrerer alle danske mønter indtil 1259 fundet på dansk område, er nu takket være dygtig indsats af studentermedhjælpere[3] så langt fremme, at alt mellem 1900 og 1973 er færdigregistreret. Man mangler altså endnu at komme helt up-to-date, hvilket vil ske i løbet af efteråret 1978. Stoffet kan allerede bruges i den form, det har nu, hvad jeg skal give eksempler på. Til stor nytte er også det kartotek, vi fører for skattefund.

Kaster man et blik på mønttavlerne i Haubergs værker, så kan man hurtigt se, at en del af mønterne kan placeres uden mindste vanskelighed, fordi de selv i omskrifter eller ved navnebogstaver fortæller, hvilken konge eller bisp de kan henføres til, og ved hvilket møntsted de er præget. Desværre er det kun en del af mønterne, der er så lette at anbringe. Mange har mangelfulde, forvirrede eller slet ingen omskrifter. Hauberg har ved sorteringen af disse måttet anvende mange

forskellige måder. Han har set på fundstedet, fundkombinationer, mønternes stil, møntmotiver, formen på kongekroner, vægten o.s.v., i gamle dage kaldet med et ord »fabrik«. Hauberg giver det ikke selv ud for at være et absolut sikkert system, men der er kommet et godt arbejdsinstrument ud af det, og al senere forskning må tage sit udgangspunkt her. Skal vi bruge mønterne som bevismateriale, må vi dog kritisk efterprøve, om bestemmelserne holder.

Når der overhovedet er grund til at undersøge et fænomen som møntcirkulation, så skyldes det, at møntforhold i perioder med knaphed på primære kildeoplysninger spiller en stor rolle til belysning af et samfunds økonomiske forudsætninger, idet mønter i middelalderen var det vigtigste betalingsmiddel ved siden af varer både ved store og små handler.

Naturligvis starter den danske økonomiske historie ikke med brugen af mønter. Den ældste form for handel afvikledes her i landet som alle andre steder ved bytte vare mod vare og denne naturaløkonomi fortsatte langt op i historisk tid. Det viste sig imidlertid hurtigt, at det ofte var langt mere praktisk at anvende en eller anden form for værdimåler, hvis købekraft man kunne enes om. Ædelmetallerne guld og sølv ansås for særligt velegnede. De lod sig let veje og dele og transportere. I jernalderens Danmark afvikledes mange betalinger med et fint udviklet system af justerede sølvringe, hvis værdi i handel og vandel stod i direkte forhold til vægtsystemet. Deres brug fortsatte ind i vikingetid.[4]

Det vigtigste betalingsmiddel i Norden i vikingetid er vejet sølv bestående af mere eller mindre sønderdelte ringe, smykker, mønter og barrer, derom kan der ikke være tvivl, men det er ikke så enkelt, at vi kan sige, at brudsølv er den eneste værdimåler, som helt opfylder behovet for penge, indtil tiden er moden til en møntøkonomi. Mønter har nemlig været i brug her i landet længe før Knud den Store kort efter år 1000 indførte et kongeligt møntsystem.

Det er almindeligt antaget, at de romerske kejsertidsmønter, der indkom i stor mængde, ikke brugtes som mønter her, kun som betalingssølv, men i virkeligheden ved vi ikke, om dette ikke er for kategorisk og unuanceret en opfattelse. På Dankirke bopladsen ved Ribe – for bare at tage et enkelt eksempel – blev en del af de romerske denarer fundet sammen på et snævert område. Nogle havde mærker efter vævet stof. Der kan ikke være tvivl om, at her er tale om en samlet kapital, gemt i en tøjpose i jorden. Men betragtede ejermanden sølvstykkerne som gangbar mønt eller blot som værdimåler? Betyder andre romerske mønter spredt over bopladsen, at de blev anvendt stykvis? Fig. 1.

Netop fund fra Dankirke bopladsen og fra det ældste Ribe har i de seneste år føjet et nyt kapitel til historien om brugen af mønt i Danmark. I Dankirke er fundet merovingiske mønter fra slutningen af 600-tallet og engelske og frisiske sceattas fra 700-tallet, samt i Ribe frisiske sceattas fra 700-tallet. Disse mønter stammer fra den periode, hvor man i Europa har afviklet det antikke møntsystem med guld som hovedmønt og er gået over til sølvmøntfod med små denarer. Fig. 2, 3, 4, 5, 6.

Mange forskere, bl.a. Pirenne og hans tilhængere,[6] har betragtet overgangen til rene sølvmønter som tegn på forfald i det økonomiske liv og manglende handelsomsætning, men dette synspunkt er ikke holdbart. Tværtimod synes overgangen til

sølvmønter at antyde en økonomisk situation med udvidet behov for mønt, idet guldmønter kun kunne tjene storhandelen på grund af høj købekraft, medens sølvmønter var velegnede til mindre køb og til lokalhandel. Sammenligner man f.eks. med den store mængde sølvmønter, vi kender fra araberne, bliver det desuden indlysende, at sølvmøntfod kan bruges ikke blot til mindre handel men også til storhandel. Det er sikkert rigtigt, at man ikke havde guld nok til guldmøntfod i Vesteuropa, men dette gav ikke anledning til nogen økonomisk katastrofe.[7]

Møntprægning var dog ikke almindeligt udbredt endnu, men i Vesteuropa prægedes der foruden i Merovingerriget i slutningen af 600- og begyndelsen af 700-tallet også mønter i det sydlige England og i Frisland. Disse to områder har været i livlig økonomisk forbindelse med hinanden, det viser importfund og møntfund, og det bekræftes af skriftlige kilder, der omtaler handelsforbindelser. Således har vi omtale af frisiske købmænd både i London og York. I England hentede de frisiske købmænd uld, muligvis vævede uldstoffer og tin. Den engelsk-frisiske handel har til en vis grad bygget på møntøkonomi. Begge steder slog man mønter, der iøvrigt minder meget om hinanden. Fra Dankirke har vi eksempler på mønter fra alle disse tre udmøntningsområder. Her er merovingiske mønter fra Dorestad, slået af møntmester Madelinus, den ældste endnu af sølvblandet guld, de andre helt af sølv. Fig. 2. Der er to engelske sceattas præget i Kent, fig. 3, med primitivt tegnede menneskeansigter og flere frisiske typer. Dels er der mønter med runeindskrifter fig. 4 – desværre ikke læselige – dels de såkaldte »porcupines« fig. 5 – pindsvin – med møntbilleder afledt af antikke forbilleder.[8]

Porcupine-mønter kendes nu også fra udgravningerne i Ribe, udført i årene 1973 til 1976. Man havde i mange år forgæves søgt at finde det Vikingetidens Ribe, som vi bl.a. fra Rimberts beretning om St. Ansgars levned, ved må have eksisteret. Nu vælter beviserne op ad jorden for, at Ribe allerede i 700-tallet eksisterede som en by med livlig handel og mange slags håndværk. Her er bl.a. fundet importeret keramik og møllesten af rhinsk tuf. Til glasværkstederne, hvor der har været en omfattende produktion af perler, er råprodukter indført i form af glasskår og glasmosaiksten. Af andre håndværksgrene er der fundet efterladenskaber som broncestøberens forme til smykker, benaffald fra kammageren og læderrester fra skofabrikation. Spredt mellem udkørt affald og på gulve i værksteder er fundet ikke mindre end 30 sceattas. Af disse er de fire af den lige omtalte porcupine-type. De to af disse er af den ældre variant med læselige bogstaver TOT. De er næsten ens. Det tredie stykke har kun ornamenter, ikke bogstaver og regnes derfor for lidt yngre. Det fjerde er så dårligt bevaret at det ikke kan finbestemmes.

Den største gruppe af de fundne sceattas er imidlertid af den såkaldte Wodan-monster type. Fig. 6. Af disse er der fem eksemplarer fra Dankirke og 26 fra Ribe. På forsiden af denne mønt finder vi et maskeagtigt ansigt omgivet af stråler. Ved hver kind er der et kors. På bagsiden er der en lille elegant tegnet drage, der ser sig tilbage over ryggen. De 31 stykker af Wodan-monster mønten er alle forskellige. Alene de endnu beskedne danske sceattas-fund angiver altså, at her er tale om store udmøntninger af en fast type med mange stempler, hvilket naturligvis især ses f.eks. af de store nederlandske fund.

Med dette stemmer også, at omløbsperioden nu almindeligvis anses for at være ret langvarig, fra ca. 720 til op mod år 800. Typen er først ophørt, da Karl den Store i de sidste år af 700-tallet endeligt underlægger sig områderne og begynder at slå sine nye denarer i Dorestad, men går til gengæld så helt ud af cirkulation.[9]

De merovingiske, engelske og frisiske mønter har på udgravningernes nuværende stade i Dankirke ikke tilknytning til huse eller genstande, hvoraf vi kan slutte, at her var beboelse i 700-tallet. Men det kan være tilfældigt, og udgravningerne skal fortsættes. Ser vi på fundomstændighederne i Ribe, så tyder alt her på, at bopladslagene er samtidige med de fundne sceattas. Mønternes spredning indicerer, at de må have været i almindelig brug.

Det der set fra et nordisk synspunkt gør den frisiske Wodan-monster mønttype, fig. 7, særlig bemærkelsesværdig er, at den er direkte forbillede for en af mønterne i den ældste gruppe, der er præget på gammel dansk område: *Hedeby-mønterne.*[10] Sceattaens forside med ansigtsmasken er meget nøje kopieret på den danske mønt, men da denne er præget på en større og tyndere blanket som Karl den Stores denarer efter de karolingiske møntreformer i 790'erne, har man måttet føje en omgivende bort med bl.a. fire små skæggede mandshoveder til for at udfylde cirklen. Bagsidens bagudseende dyr er inspireret af den frisiske drage, men emnet er ganske frit behandlet og afviger stilmæssigt meget fra forbilledet. Fig. 8.

Til den ældste gruppe af Hedeby-mønter hører foruden denne efterligning en nøje kopi af Karl den Stores Dorestaddenar med indskrifter på begge sider. Fig. 9 og 10. Dette synes at støtte en sen datering af sceatta-typen. De to mønter er blevet kopieret i Hedeby, fordi de var velkendte handelsmønter omkring år 800. Derfor forekommer det mig også sandsynligt, at de er præget lidt før det af Brita Malmer foreslåede tidspunkt 825.

Er udmøntningerne sat i gang af storkøbmændene, eller mon vi tør tænke os vikingekongen Gudfred,[11] der byggede en af Danevirke-voldene som møntherren bag disse ældste danske mønter? Møntgruppen opviser flere efterligninger af karo-

Fig. 1. Kejser Antoninus Pius, denar (Dankirke).
Fig. 2. Merovingisk denier fra Dorestad (Dankirke).
Fig. 3. Engelsk sceatta (Dankirke).
Fig. 4. Frisisk »porcupine«-sceatta (Dankirke).
Fig. 5. Frisisk rune-sceatta (Dankirke).
Fig. 6. Frisisk Wodan/monster-sceatta (Ribe).
Fig. 7. Frisisk Wodan/monster-sceatta 2:1 (Dankirke).
Fig. 8. Hedeby – efterligning af 7.
Fig. 9. Karl den Store, Dorestad.
Fig. 10. Hedeby – efterligning af 9.
Fig. 11. Hedeby-mønt med handelsskib og haner.
Fig. 12. Harald Blåtand? (Halvbracteat).
Fig. 14. Svend Tveskæg, penning kort før år 1000.
Fig. 15. Æthelred II's crux-type, London.
Fig. 16. Knud den Store, Lund, Hbg. 1.

Fig. 1. Emperor Antoninus Pius, denar (Dankirke)
Fig. 2. Merovingian denier from Dorestad (Dankirke)
Fig. 3. English sceatta (Dankirke)
Fig. 4. Frisian porcupine-sceatta (Dankirke)
Fig. 5. Frisian runic-sceatta (Dankirke)
Fig. 6. Frisian Wodan/monster-sceatta (Ribe)
Fig. 7. Frisian Wodan/monster-sceatta 2:1 (Dankirke)
Fig. 8. Hedeby-imitation of no. 7
Fig. 9. Charlemagne, Dorestad
Fig. 10. Hedeby-imitation af no. 9
Fig. 11. Hedebycoin with merchant ship and cocks
Fig. 12. Harold Bluetooth (half bracteate)
Fig. 14. Sweyn Forkbeard, penny short before the year 1000
Fig. 15. Æthelred II's crux-type, London
Fig. 16. Canut the Great, Lund, Hbg. 1

1

2

3

4

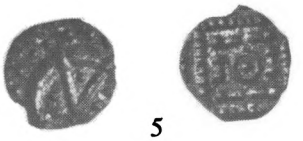

5

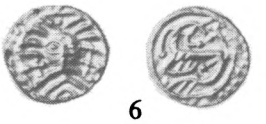

6

7

8

9

10

11

12

14

15

16

lingiske mønter såvel som rent nordiske motiver. Vi har mønter med vikingeskibe, både handelsskibe og krigsskibe med skjolde fastgjort langs rælingen, et hus, en gående, væbnet mand og et par haner, fig. 11 – en broget og fantasifuld billedverden. Vi kan ikke bevise noget, men i hvert fald ved vi, at Gudfred var interesseret i at ophjælpe handelen. Vi finder i Annales regni Francorum for året 808 en meddelelse om, at Gudfred ødelagde byen Reric, som gav ham store indtægter – uden tvivl toldindtægter og handelsafgifter – og overførte dens købmænd til Sliesthorp (Hedeby). Dette må tages som udtryk for, at han ville sikre sig, at handelen førtes gennem hans rigsområde, og at indtægterne tilfaldt ham og ikke Karl den Store, der førte erobringskrig i de nordtyske egne. Gudfred har sikkert også forstået, at udmøntninger kunne give ham selv et overskud.

Det forekommer mig helt givet, at det nu er nødvendigt at tage det almindeligt antagne billede af vikingernes betaling efter vægt med brudsølv som enerådende skik indtil omkring 1000 op til revision. Sceattas-fundene og de ældste danske udmøntninger synes at vise, at i hvert fald i visse kredse, nemlig blandt de ældste byer Ribe og Hedebys befolkning, havde en begyndende møntøkonomi allerede vundet indpas i løbet af 700-tallet – begyndelsen af 800-tallet. Dette skyldes uden tvivl, at handel på dette tidspunkt har haft større omfang, end man før har ment.

Fra skriftlige kilder[12] ved vi ikke meget om forbindelsen mellem Frisland og Danmark i 700-tallet. Dog har vi bl.a. den konkrete oplysning, at den hellige Willibrord henad 700 drog på missionsrejse herop fra Frisland. Han kan meget vel have fulgt en eksisterende handelsvej. Mange forskere mener, at det netop var omkring 700, at friserne begyndte at gøre sig gældende som købmænd. Deres glansperiode, hvor de udfolder den mest livlige handelsvirksomhed på England, Frankrig og Norden, er 700- og 800-tallet. Deres geografiske beliggenhed gav dem rige muligheder for sejlads, og deres aktivitet har for en del været rettet mod det sydlige Jylland, hvorover de skulle omlade de varer, der skulle videre til Mälar-handelspladserne på Helgö og Björkö eller til Norge. Frisisk klæde og salt er bl.a. blevet aftaget i Norden. Den del af varerne der skulle afsættes i Danmark, kunne tænkes at være sejlet til Ribe, hvortil middelalderens fartøjer kunne komme ad Ribe å. Olaf Olsen peger i en artikel om det ældste Ribe på den mulighed, at Ribe kan have spillet en særlig rolle i de perioder, hvor der var politisk uro om Hedeby. Bondekøbmænd fra de store gårde fra egnen – f.eks. fra »Dankirke« – har også deltaget i handelsvirksomheden, formentlig ikke blot passivt som modtagere, men også aktivt på egne handelstogter.[13] Den omtalte ret udbredte brug af mønter kan måske så bedst forklares med, at møntøkonomien indførtes af dette frisiske befolkningselement. Det bør dog tilføjes, at ikke alle tillægger friserne lige stor betydning. Aksel E. Christensen har f.eks. både i sin bog »Vikingetidens Danmark« og i artiklen »Birka uden Frisere« søgt at reducere frisernes betydning for nordisk handel og lagt hovedvægten på nordboernes eget initiativ.[14]

Wodan/monster-sceattas er inden for de senere år også fundet på bopladsen Hedeby-Syd fra 700-tallet[15] og inden for halvkredsvolden i byen, der regnes for at være fra ca. 800.[16] Et stort fund af sceattas, der passer geografisk med de her

nævnte fund, er kommet for dagens lys på øen För i 1976.[17] Det indeholder ligesom Dankirke både merovingiske og frisiske mønter fra 700-tallet, men mærkeligt nok ikke den ellers så hyppige Wodan/monster type.

Sceattas-fundene antyder, at Vestvejen og Østvejen har fungeret samtidig. Der har været handel både over roden af Jylland og langs den jydske vestkyst. Den hidtil eneste løsfundne merovingiske mønt fra Gadegård ved Limfjorden[18] og bopladsen på Lindholm høje, hvor fundene viser bebyggelse i 7-, 8- og 900-tallet, antyder Limfjorden som den vej, skibene ofte fulgte, når de kom nordpå.[19]

Hedebymønterne fik længe lov at stå som de eneste hjemlige prægninger, der cirkulerede i Danmark, og deres tilstedeværelse i fund af langt senere dato viser, at de forblev i omløb. De, der f.eks. nåede Birka ved Mälarn, blev dog – måske på grund af deres interessante billeder – ofte taget ud af omsætningen og forandret til smykker ved pålodning af øskner. I denne tilstand er de ret hyppige som gravfund.

Vi er ikke så forfærdelig godt underrettet om pengeomløbet i 800-tallet, men kan bl.a. af deres tilstedeværelse i senere fund nok regne med, at en del karolingiske og mod slutningen af århundredet også arabiske mønter er begyndt at cirkulere.

Man ville vente at finde en del angelsaksiske mønter i danske fund fra 800-tallet, da vikingeangrebene begynder i de sidste år af 700-tallet, men der er ikke mange. Peter Sawyer[20] prøver at forklare den ringe mængde af såvel karolingiske som angelsaksiske mønter i skandinaviske fund ved at vikingerne har brugt pengene i det fremmede f.eks. til at købe jord for i England. Cuerdale-fundet,[21] der indeholder både frankiske og engelske mønter, og som er nedlagt lige efter 900, kan passe ind i dette billede. Det illustrerer også, hvorledes danske vikingekonger slog mønt i England. En anden forklaring er den, at de karolingiske tributbetalinger ikke eller kun i ringe grad betaltes i mønt, men derimod i sølv og guldgenstande f.eks. fra kirkeskatte, som siden er omsmeltet i Norden.

Først omkring 900 begynder pånyen hjemlig møntprægning,[22] og mærkelig nok gentager man den i sit hjemland forlængst forældede type, nemlig Carolus-Dorestad mønten. Måske skyldes det, at de ældre Hedeby-mønter stadig cirkulerede i mindre partier. 900-tals udgaven har dog nu langt mere opløste bogstavformer og endnu flere bitegn af nordisk karakter. Prægningen af de forskellige varianter af denne hovedtype fortsatte helt op til ca. 990. Også disse mønter må være prægede i Hedeby.

Karakteristisk for hele gruppen af mønter er faldende vægt, som især giver sig det udslag, at møntblanketten bliver tyndere og tyndere, så gennemslag ofte fremkommer. Særligt tynde og gennemprægede er den gruppe mønter, som af ældre forskere kaldes Hedeby-halvbracteater, men nu betegnes korstyper. Disse mønter har altid på den ene, undertiden på begge sider fremstilling af et kors. En del møntsider prydes af et mønster med buer og trekanter, andre har som vigtigste motiv et mandshoved i ren nordisk stil. Dets nærmeste paralleller kan findes på sydskandinaviske runestene. En af typerne med mandshoved viser sig ved et nøjere eftersyn i virkeligheden at fremstille en primitivt tegnet, siddende mand. Fig. 12. Der kan næppe være tvivl om, at vi her for første gang kan spore en byzantinsk

indflydelse på Nordens møntvæsen. Det sandsynlige forbillede for typen er solidi fra første del af 900-tallet, præget af de byzantinske kejsere: Leo VI, Constantin VII og Romanos I med den tronende Christus på højsædet. Kors i forskellig udformning forekommer i stort tal på europæiske mønter i 800- og 900-tallet, så nordboerne har ikke behøvet at gå langt efter forbilleder for disse mønttyper.

De forskellige mønter med kors kan ordnes i flere grupper, der må formodes at være præget ret kort efter hinanden. De dækker tilsammen perioden 975–995. De ældste af dem er altså samtidig med de yngre CAROLUS-DORESTAD mønter. Fundene gør det lidet sandsynligt, at korstyperne er præget i Hedeby, som er foreslået som prægningssted for alle de ældre møntgrupper. Det er rimeligere at antage, at de er præget et andet sted i Danmark. Både deres fundmæssige og tidsmæssige placering kunne tale for Jelling. Lige som for de ældste mønters vedkommende kan vi måske vove at foreslå en konge bag disse udmøntninger, og det må i så fald blive Harald Blåtand. Netop valget af korsmotivet kan tages som et indicium, idet han jo, som han selv fortæller på Jellingestenen »gjorde danerne kristne«. Noget sikkert ved vi dog ikke. Olaf Olsen mener ikke, at Jelling var af et format, så det er sandsynligt, at møntstedet var her. Den nyeste datering af Trelleborgene: Aggersborg, Fyrkat, Nonnebakken og Trelleborg til Harald Blåtands tid og opfattelsen af dem som kongelige tvangsborge, medens han »vandt sig al Danmark og Norge«, giver dog en baggrund for en bevidst kongelig magtpolitik, der også kan have omfattet møntprægning.[23]

Hvor stor økonomisk, handelsmæssig og praktisk betydning Nordens ældste mønter fra perioden ca. 800–ca. 1000 har haft, er det, på grundlag af det sparsomme fundmateriale og den komplette mangel på skriftlige oplysninger om udmøntningerne, umuligt at udtale sig om. Vi må nøjes med at konstatere, at nordboerne vænnedes til brug af mønt ved handel med friserne allerede i 700-tallet og inspireret især af forholdene i Karolingerriget begyndte at forstå betydningen af et selvstændigt møntvæsen. De mestrede teknikken ved møntfremstillingen, men var endnu ikke indstillet på at give mønterne læselige omskrifter.

Der kan for mig at se ikke være nogen grund til at tvivle på, at 900-tals mønterne prægedes, fordi der var brug for dem som handelsmønter. I en svensk disputats af Rikard Holmberg[24] fremsættes en helt anden teori, nemlig at de skulle være præget med det specielle formål at være lønpoletter ved udbetaling af sold til soldater, en lidet underbygget påstand. Mønternes udbredelse, som er studeret indgående i Brita Malmers disputats, peger langt mere i retning af handel, idet hun udover nordiske fund kan registrere mange langs Tysklands Østersøkyst og i Polen, nogle endog i Rusland.

Vigtigt til bedømmelsen af denne møntgruppes betydning for en virkelig møntøkonomi er også det faktum, som påpeges bl.a. i Herbert Jankuhns »Haithabu«,[25] at alle møntskatte fra 10. årh. i omegnen af Hedeby udelukkende består af hjemlige mønter; der er hverken arabiske mønter eller brudsølv i disse fund. Dette må tages som udtryk for, at udmøntningerne var store og stabile, thi, som han skriver: »Mønter benyttes kun til dannelse af skatte i tider, hvor der er tilstrækkelig intensivt møntomløb, og man har tillid til mønterne«. Sølvet til de store udmøntninger

kan man formentlig på dette tidspunkt kun have fået ved at omsmelte arabiske mønter.

Det der dominerer billedet, når vi skal undersøge vikingetidens betalingsmidler, er imidlertid ikke sådanne rene møntskatte med hjemlige mønter, men store blandede skatte med udenlandske mønter, brudsølv m.m., som jeg nævnte det i indledningen. De danske skatte trænger som nævnt til en grundig gennemgang efter moderne principper og skal ikke opremses her. I stedet skal jeg oplyse lidt mere alment om den nyere og nyeste forskning på området og de resultater, man kan komme til vedrørende møntcirkulation ved omhyggelige studier af en sådan fundgruppe.

For *Danmarks* vedkommende er hovedværket stadig, når man vil studere skattefundene Roar Skovmands bog: »De danske Skattefund fra Vikingetid og den ældste Middelalder indtil omkring 1150« fra 1942.[26]

Selv om denne bog er uhyre nyttig, er det naturligvis klart, at den må øges med nye fund og forskning. Supplerer vi f.eks. med Jankuhns udmærkede oversigtstabel i »Haithabu«[27] og Lars Haastrups nyttige lille artikel: »Oversigt over kompositionen af danske skattefund ca. 800 – ca. 1150,[28] fremstår for den del af fundene, der er mønter, følgende billede:

I perioden ca. 850–950 er næsten 100% af mønterne arabiske. Samtidig med at der i den følgende tid sker et ret voldsomt fald i det arabiske islæt, begynder tyske og angelsaksiske mønter at optræde, de angelsaksiske klart som følge af de store danegældsummer, som måtte betales for at holde vikingerne fra at plyndre England. Om den første store udbetaling ved vi fra historiske kilder, at den fandt sted 991 med 10.000 pund sølv. Den tyske møntstrøm, der især må sættes i forbindelse med handel, tager til, efter at der i sidste del af 900-tallet er kommet rigtig gang i sølvudvindingen i de nyfundne miner i Harzen. Den beskedne del, som hjemlig mønt udgør i 900-tallet bortset fra de nævnte skatte fra Hedeby-området, stiger stærkt fra ca. 1040 for snart at blive enerådende (et faktum vi skal komme nærmere ind på senere). Sammenligner vi med de andre nordiske lande, kan vi finde tilsvarende forhold, både i *Norge* (her kan jeg henvise til f.eks. Kolbjørn Skaares disputats)[29] og i *Sverige*. Langt de fleste og største fund stammer fra Gotland, der har været et utroligt rigt område. De svenske fund er, bortset fra Mårten Steenbergers Gotlandsstudier[30] og Lillemor Lundstrøms afhandling om betalingsringe,[31] kun sporadisk publiceret, men for ganske nylig er de første bind af det stort anlagte værk om de svenske vikingeskatte udkommet.[32] Der vil dog gå adskillige år, før det afsluttes og kan anvendes til statistikker. En bestemt gruppe af disse fund, nemlig de der stammer fra de gamle danske landskaber: Skåne, Halland og Blekinge, er imidlertid behandlet i en disputats fra 1976 af Birgitta Hårdh.[33]

Brudsølvskatte er ikke blot en nordisk foreteelse. Blandede skatte af tilsvarende art kendes f.eks. fra Pommern, Polen og Rusland, hvor Kiersnowskis og Tabaczynskis afhandlinger er særlig vigtige. En hel del stof er også samlet af Charlotte Warnke.[34]

Et af hovedproblemerne ved beskrivelsen og forståelsen af de mange nordeuropæiske skattefund har været at forklare den forskel, der er på disse blandede skatte,

der oppebærer mange tegn på at være benyttet til betaling efter vægt, i modsætning til de vesteuropæiske, der er små og kun består af få, lokale mønttyper. Sture Bolin[35] har i en stort anlagt syntese vist, at de blandede skattefund hører til i områder, hvor værdierne frit kan omsættes, fordi der ikke er dominerende hjemlig møntprægning, medens feudale tilstande i Vesteuropa skabte monopolmønt. Bolins teori har haft og har mange tilhængere, bl.a. fordi den også giver en rimelig forklaring på disse skattes ophør efter midten af 1000-tallet, men naturligvis står han ikke uimodsagt. Især Hävernick[36] har opponeret mod tanken om feudal styring så tidligt og mener iøvrigt, at naturalhusholdning var mest udbredt. Hvad de fleste moderne forskere er enige om er, at skattene er udtryk for en livlig handelsvirksomhed, dog søger f.eks. Grierson[37] helst andre årsager. Forklaringen på, at så overordentlig mange skatte er kommet i jorden mellem ca. 850 og ca. 1000 er naturligvis i første række, at det på forskellig vis (handel, bytte, tribut, gaver) har været muligt at skaffe sig rigdom, dernæst ønsket om at have et sikkert opbevaringssted både i freds- men vel især i krigstid. For nogle skattes vedkommende kan måske religiøse forestillinger som »Odins Lov« have haft betydning.[38]

For at et betalingsmiddel skal kunne accepteres alment, må det være værdibestandigt og let at håndtere, disse krav opfylder ædelmetallerne, og ud fra disse betragtninger er brudsølvskattene lette at forstå, men hvordan er forholdet i cirkulationen mellem møntet sølv og brud- eller barresølv? Hvormeget kan skattene fortælle os om økonomiske og sociale forhold? Kiersnowski ser f.eks. de ældste pommerske fund fra ca. 850–950 med udelukkende arabiske mønter som et udtryk for overklassens handel med araberne. At handelen med araberne også i Norden var en overklassehandel med luksusvarer er ofte fremhævet. De blandede skatte med arabiske og vesteuropæiske mønter samt små stykker brudsølv ser Kiersnowski derimod som bevis på, at flere har deltaget, og en indenrigshandel er kommet i gang med sølv som betalingsmiddel.

Medens bestanden af mønter i skattefundene er undersøgt og drøftet, er en nøjere undersøgelse af brudsølvet af nyere dato indledt 1931 med Jakimowicz': Ueber die Herkunft der Hacksilberfunde for Polens vedkommende[39] og Mårten Steenbergers analyse af Gotlands Hacksilver fra 1961 for Nordens.[40] Et hovedspørgsmål må blive brudsølvets proveniens. Birgitta Hårdh foretager en meget omhyggelig analyse af smykker (hele som itubrudte) i de sydsvenske = danske skatte og kommer til det resultat, at størstedelen er af nordisk, tildels lokal, oprindelse, hvilket indicerer et lokalt behov for betalingssølv. Et mindre kontingent er importvarer eller skandinaviske kopier af udenlandske smykkeformer. Importstykkerne kommer mange steder fra: vestslavisk område (Polen og DDR), de baltiske lande, det europæiske Rusland, det vesteuropæiske fastland, England.

Et andet interessant fænomen, der er værd at analysere, er forholdet mellem møntet og umøntet sølv i den enkelte skat. Også her kan vi hente de bedste eksempler hos Hårdh, men må bemærke at hun udtrykkelig gør opmærksom på, at fordelingen andre steder kan være afvigende fra de her studerede sydsvenske forhold. F.eks. er det arabiske møntindhold langt større i gotlandske skatte. Det prægede sølv udgør i sydsvenske skatte o. 900 kun få procent, i tiden indtil 950

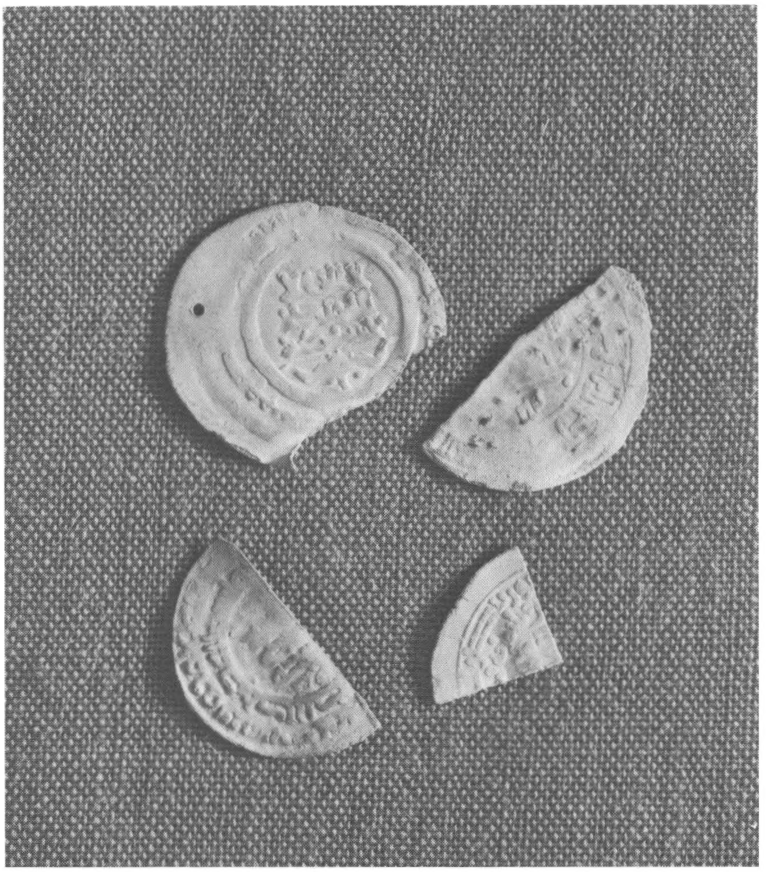

Fig. 13. Overklippede og brækkede arabiske dirhems (Lindholm Høje).

Fig. 13. Cut and broken arabic dirhems (Lindholm Høje)

gennemsnitlig 15%. Fra 950–75: 30%, 975–1000: 55%, 1000–1025: 83% og herefter 99–100%. Tendensen er altså meget tydelig, mønter bliver mere og mere almindelige.

I den ældste periode er der næsten udelukkende arabiske mønter overalt i nordiske fund, og jeg synes nok det var værd at overveje, om de ikke har været benyttet som mønter i ret stor udstrækning i hele vikingetiden. Adskillige af de arabiske mønter er ikke brækket over som brudsølv for at få en vægt til at passe, men klippet lige over i to halvdele, halvdelene ofte igen i kvarte. Dette kan udlægges som behov for mindre mønter til omsætning. Sådanne overklippede arabiske mønter kendes ikke blot fra skattefund som f.eks. Terslev og Over Randlev, men også fra bopladsfund som Lindholm Høje.[41] Fig. 13.

Hårdh siger, at brudsølv og barresølv i skattene nok er udtryk for betaling efter vægt, men at det kommer ind i summerne, fordi der ikke er nok mønter til betalinger. Denne betragtning støttes i høj grad af hendes detaillerede vægttabeller over de enkelte brudstykkers vægt. Det viser sig, at mange i de ældre skatte samler sig om så lave vægte som 3–4 gram, hvilket svarer til dirhemvægten. I perioden efter 970, hvor vesteuropæiske mønter dominerer, falder brudsølvsvægten til 1–2 gram, med andre ord en eller to penninge. Når vi kommer hen imod midten af 1000-tallet, er tilførslen af mønter stor nok til, at brudsølv kan undværes, som vi så det af de

få procent, der nu er tilbage i skattene. Det svenske fastland og Danmark har meget findelt brudsølv. Et så stærkt fragmenteret materiale tyder på hyppig brug og stor omsætning. Hermed passer Kiersnowskis udtalelse for det pommerske og polske materiales vedkommende, hvor han siger, at de ganske små stykker sølv skyldes tilpasning af betalingsmiddel til lokalmarkedets behov. En undersøgelse af brudsølv fra det nuværende Danmark burde foretages lige så detailleret som for Skåne, Halland og Blekinge for at understøtte de her fremsatte ideer. Stikprøver viser god overensstemmelse.[42]

Resultatet af disse moderne undersøgelser af brudsølvskattene bliver altså, at de ikke, som det tidligere ofte er fremstillet, er udtryk for et mere primitivt stade, hvad valget af betalingsmidler angår, end brugen af møntet sølv, men et forsøg på at klare sig bedst muligt, når man ikke kunne skaffe mønter nok til omsætningen ved at bruge sølvstykker med møntvægt. Til større handler brugtes barresølv, ringe og smykker. Da møntmængden omkring midten af 1000-tallet var stor nok, forsvandt brudsølvet stort set, selvom der stadig var nogle skatte af det blandede indhold, men mest i de geografiske udkanter af det danske rige som Bornholm og Halland. For fuldstændighedens skyld skal også bemærkes, at skattefund med indhold af hele sølvsager og smykker fortsætter i adskillige århundreder, men de er udtryk for formue, ikke cirkulerende betalingsmidler.

For ret at kunne vurdere resultaterne af disse undersøgelser af skattefundenes indhold, må man naturligvis gøre sig klart, at det materiale, vi i dag har at arbejde med, kun er en ringe del af den mønt- og sølvmængde, der var i omløb i vikingetiden, alligevel må vi dog nok være berettigede til at regne med, at stoffet er repræsentativt. Et vigtigt problem for den rette udnyttelse af fundene er, hvor nøjagtigt vi er i stand til at datere skattenes nedlægningstid. Mønterne kan godt repræsentere en periode på mere end 100 år, men vi må naturligvis koncentrere os om de yngste i et fund. Her er vi ganske godt stillede i dag, hvad angår de engelske mønter, som efter M. Dolley og andre britiske forskeres studier kan dateres inden for få år, og de tyskes datering er også blevet mere sikker. De arabiske mønter er daterede i deres indskrifter. Peter Sawyer har påpeget det vigtige fænomen, at det oftest er tilfældet, at slutmønterne fra de forskellige områder passer sammen, f.eks. arabisk-engelsk-tysk sølvmønt. Det tyder på, at der er tale om nedlægning få år efter slutmønten, og viser, at mønterne nåede til Skandinavien omtrent lige hurtigt fra de forskellige lande. Brita Malmer er af nogenlunde samme mening som Sawyer. Skaare gør dog opmærksom på, at man ikke altid blot kan gå nøjagtig efter slutmønten.[43] Nogle som f.eks. Skovmand mener forsigtigvis, at måtte sætte en række år efter slutmønten som nedgravningstidspunkt – ofte sikkert for mange. Skatte kan iøvrigt også søges dateret ud fra de mønter, som ikke er i dem, således f.eks. det vigtige fund fra Igelösa,[44] hvor arabiske, engelske og tyske mønter alle sluttede 1003/4, og en vigtig og talrig engelsk type Æthelred II's »helmet type« fra 1003 *ikke* er med. Fundet må være nedlagt inden for første årti af 1000-tallet. Sawyer påpeger lignende forhold for to danske skattes vedkommende, Bovlund og Rørdal, begge udelukkende med arabiske mønter, slutmønt henholdsvis 954 og 970. De

må være nedlagt lige efter slutmønternes ankomst, da der ellers burde være tyske mønter iblandet.

Samtidig med at denne udvikling foregår, og forholdet forrykkes mellem udenlandsk mønt og brudsølv, får Danmark efter de forskellige tidligere skitserede forsøg på hjemlig møntprægning et eget fast møntvæsen.[45] Kort før år 1000 sætter *Svend Tveskæg* som den første danske konge sit navn og sin titel på en mønt fig. 14, der meget forståeligt er en efterligning af de angelsaksiske mønter, der strømmede ind som danegæld (Æthelred II's crux-type) fig. 15. Måske denne mønts sjældenhed delvis forklares af, at den mere var et paradenummer fra Svends side end et økonomisk behov. Der var jo udenlandske mønter nok. Den dybere forståelse af, hvad et eget møntvæsen med deraf flydende indtægter til herskeren kunne betyde havde som den første *Knud den Store,* der regerede Danmark fra 1018–35 og England fra 1014. Han indførte et ordnet møntvæsen i Danmark efter angelsaksisk mønster og sørgede for, at møntsmedjer oprettedes landet over med angelsaksiske møntmestre og stempelskærere, som skulle oplære danskere i håndværket fig. 16. Stednavne i møntomskriften er ofte forkortede, men dog læselige. De viser, at der udmøntedes i Lund, Roskilde, Viborg, Ørbæk og Ribe. Hedeby nævnes ikke i omskrifterne, men det er dog sandsynligt, at nogle typer kan henføres hertil. Samtidig med de danske rækker, lod Knud den Store slå mønt i sit engelske rige. Møntbillederne følger i begge lande de angelsaxiske typer, hvilket også gælder hans efterfølger *Hardeknud.* Hardeknud har endnu flere møntværksteder idet Aalborg, Aarhus og Gori i Skaane kommer til. Det er helt klart at denne omfattende møntprægning opfylder et stort behov for møntet metal, og ædelmetal under andre former forsvandt mere og mere. Dette ses som før nævnt tydeligt af de skatte der kan dateres til første del af 1000-tallet. Udviklingen mod rene møntskatte med mange hjemlige mønter er i fuld gang.

Skattefundene fra *Svend Estridsøns* kongetid 1047–1074 indeholder dog endnu alle de elementer, der var karakteristiske for vikingetidsskattene. Sølvsagerne er ganske vist nu kun få, men mønterne er en blanding af danske, angelsaxiske og tyske. Fundstedernes fordeling viser, at danske og fremmede mønter har cirkuleret sammen i hele det danske rige, idet vi træffer dem både i Jylland, på Fyn, Sjælland, Skåne og Bornholm – særlig mange iøvrigt fra Bornholm, hvilket også svarer til de foregående perioder.[46]

Skattenedlæggelser sættes ofte i forbindelse med krigeriske begivenheder. For Svend Estridsøns regeringstid passer dette godt. Det var en meget urolig tid, og der er mange fund. Et vigtigt og karakteristisk skattefund fra denne konge er Haagerup-fundet fra Fyn, nedlagt i 1050'erne og fundet i 1943.[47] Det indeholder fem sølvsmykker, to af dem mønter med øskener, og ca. 1400 mønter. 50% af mønterne er tyske (hvoriblandt nederlandske), 42% angelsaxiske, 7% danske og den resterende 1% er fra Polen, Bøhmen, Ungarn og Italien. Sammenligner vi med et lille fund fra Næsbyholm, også fra 1943 men først indsendt 20 år senere, ser vi, hvad en pengepung tabt ca. 1050 kunne indeholde.[48] Vi finder her 11 danske mønter, 4 tyske og 1 nederlandsk fig. 17. Det var med andre ord ikke kun i de store

formuer, at udenlandsk valuta fandtes, den cirkulerede også blandt menigmand til almindelige betalinger. Begge fundene viser også, at forgængerens mønter fortsat var i omløb. Haagerupskatten har mønter fra Knud den Store (1018–35), Hardeknud (1035–42), Magnus den Gode (1042–1047) og Svend Estridsøn (1047–74). I Næsbyholm-pungen var een af de danske mønter fra Knud den Store, resten fra Svend Estridsøn. Ligesåvel som udenlandsk mønt cirkulerede i Danmark, indgik et vist kontingent af dansk mønt i andre landes omsætning. Knud den Stores, Hardeknuds, Magnus' og Svend Estridsøns mønter findes således i Sverige, på Gotland, i Norge og i de vendisk-tyske lande langs Østersøen.

De fleste mønter fra Svend Estridsøn indkommet efter 1900 stammer fra tre store skatte fra hver sin del af Danmark: Det lige omtalte Haagerup på Fyn (nedlagt ca. 1050), Kirke Værløse på Sjælland (nedlagt ca. 1070) og Store Frigaard på Bornholm (et fund, der er nedlagt længe efter Svends tid nemlig under kong Niels). Der er dog også både kirkefunds-mønter og løsfund. Det er almindeligt antaget at findestederne for løsfundne mønter og for de såkaldte ophobningsfund d.v.s. mønter tabt over en lang årrække, f.eks. på et kirkegulv eller en markedsplads, giver holdepunkter for, hvor mønter uden møntstedsangivelse i omskriften er præget. De undersøgelser, der indtil nu er lavet over kirkegulvfundene af Fritze Lindahl, Kirsten Bendixen og Jørgen Steen Jensen, tjener ofte til bekræftelse på det haubergske systems sandsynlighed.[49]

Løsfundne mønter fra Svend Estridsøn er imidlertid for få til at fortælle noget væsentligt om den lokale cirkulation. Man kan foretage en prøve den modsatte vej og se, om mønter med kendt møntsted virkelig findes i større antal nær dette. Her er f.eks. de nyere fund af sikre Odense-mønter et godt eksempel at fremdrage. Alle tre Hauberg-typer fra Odense (nr. 53, 54 og 55) er repræsenteret i Haagerupskatten fra Fyn, men kun een af dem i Kirke Værløse fra Sjælland. På den anden side viser fundene som helhed, at der ikke i mindste måde kan være tale om nogen indskrænkning i de enkelte mønters gyldighed. Haagerupskatten har således mønter fra Lund, Roskilde, Slagelse, Odense, Viborg, Ribe og Hedeby i henhold til Haubergs møntbestemmelser. Antallet af Svend Estridsøn-mønter indkommet efter Haubergs værk ligger mellem 300 og 400 stykker. Dette er vigtigt at mærke sig, for det må siges at angive en livlig benyttelse af mønter i omsætningen.

Her vil det nok være rimeligt at fremsætte nogle betragtninger over, hvor meget man overhovedet kan forlange af et møntmateriales størrelse for at kunne bygge noget på det. Det er indlysende, at vi ikke kan konstruere en handelsvej ud fra 3–4 løsfundne mønter eller tale om omfattende møntcirkulation uden at have et vist antal til dokumentation, men det er heller ikke rimeligt at være hyperkritiske. Møntøkonomi behøver ikke altid at afspejle sig i fund de steder, hvor man umiddelbart skulle vente at finde dem, og det nytter ikke at stille for store krav til mønternes mængde. Kun en brøkdel af de oprindeligt cirkulerende betalingsmidler er kendt af os i dag.

For at gøre billedet af møntcirkulation i Danmark mere fuldstændigt vil det være absolut nødvendigt at få et bedre overblik over møntfundene fra de tabte provinser: Skåne, Halland og Blekinge. Det gælder for hele den periode, vi her undersø-

ger, at vor viden om disse fund ikke er detailleret nok endnu fordi det svenske materiale har været vanskeligt tilgængeligt for os, men det kan der forhåbentlig rettes op på. For bare at få et enkelt eksempel med i denne oversigt på en skånsk skat fra Svend Estridsøn, kan vi tage det gamle fund fra Hvitaby 1775, tegnet af Hilfeling og beskrevet og bestemt 165 år senere af Galster.[50]

Af de 127 kendte mønter er 32 danske, de fleste Svend Estridsøns Lundemønter, 40 angelsaxiske og 55 tyske. Nedlægningstidspunkt ca. 1060. Altså en skat der følger ganske samme mønster som fundene fra det øvrige Danmark.

En omhyggelig undersøgelse af de mønttyper der er repræsenteret i en blandet skat giver gode holdepunkter for dateringen af en konges udmøntninger. Er fundet tilstrækkeligt stort og veldateret, kan vi måske også tillade os at drage slutninger ud fra de mønter, vi ikke finder. Samstemmende vidnesbyrd fra en del fund fortæller os således, at de mange byzantinsk inspirerede motiver, der vidner om en vis cirkulation af byzantinsk mønt, er fra begyndelsen af perioden, medens de for Svend Estridsøn specielle runemønter tilhører den senere del af hans regeringstid. En sådan findatering af mønttyperne er vigtig, ikke blot af dateringsmæssige grunde, men også til forståelse af møntcirkulationen.

Det er karakteristisk for Svend Estridsøns tid, at der er umådelig mange mønttyper; Hauberg har registreret ikke mindre end 77 fordelt på 10 møntsteder, dog ikke alle med lige stor sikkerhed. Typen 39 med undertypen 39a, der kendes i mange varianter med mange møntprægernavne, har voldt både Hauberg og Kristian Erslev – der skrev en afhandling om Roskilde-mønter i 1875 – vanskeligheder.[51] Selv om nogle af forkortelserne i omskrifterne temmelig tydeligt synes at angive Lund, Thumatorp og Odense og nogle lidt mindre tydelige Roskilde, vil de ikke gerne anerkende, at der kunne være tale om en ensartet udmøntning ved en række møntsteder. Man kunne måske se det som et forsøg på at rydde op i de mange forvirrede omskrifter og bringe lidt mere system ind i prægningen. Denne tanke burde ikke være så fremmed, da de begge kraftigt understreger den efterfølgende konge (1074–1080) *Harald Hen's* møntreform.[52] Her kan der heller ikke være mindste tvivl om, at kongen har formået at håndhæve sin eneret til udmøntningerne og har fået bragt orden og system tilbage. De forvirrede omskrifter ophører, møntsteder og mønttyper bliver færre. Fundene bliver også færre, og Haralds mønter er sjældne, så sjældne at der slet ingen er i vor nye registrering fra det nuværende Danmark, derimod kendes der fund fra Skaane. Vi har ingen skriftlige kilder, der fortæller om denne møntreform, men mønternes udseende efterlader ikke den ringeste tvivl. Samtidig med disse ændringer i møntprægningen, der lige så klart fortsætter under den næste konge *Knud den Hellige* (1080–1086) sker der en betydelig ændring i møntcirkulationen, idet den udenlandske mønt forsvinder fra omsætningen. Det er dog lovlig flot, når Sture Bolin siger, at det sker pludseligt som ved et trylleslag, for der er tydeligvis en overgangsperiode, hvor udenlandsk mønt stadig bruges, men bliver mere fåtallig, det viser fund som det fra Löddeköping, hvor der kun er tre tyske mod 408 danske fra Svend Estridsøn og Harald Hen.

Mere mærkeligt er det, at vi i Johanneshus-fundet, nedlagt under Knud den

Hellige, har alle de bestanddele, som et vikingetidsfund bestod af: Smykker, brudsølv, hjemlige og store mængder af udenlandsk mønt. Karakteristisk for Knud den Helliges møntfund er ellers de mindre skatte som Jegstrup mose med 32 danske mønter alle fra Knud og Bjerregrav mose med 33 mønter også samtidige fra Knud.[53]

Der er ikke tvivl om, at tendensen er at udelukke både forgængerens og udenlandske mønter fra cirkulation for bedst muligt at udnytte regalet og holde styr på udmøntningerne. Principperne blev dog først helt gennemført under de følgende konger.

Bjerregrav-fundet fra 1922 publiceredes af Galster, der gør opmærksom på flere vigtige ting, der kan udledes om møntcirkulationen i Jylland under Knud den Hellige.[54] Mønterne i fundet har bynavne: Aalborg, Randers (som var ukendt tidligere for Knuds mønter) og Viborg fig. 18. Udførelsen af stemplerne er imidlertid så ens, at det er sandsynligt, at de er skåret samme sted og sendt til de forskellige møntsmedjer, en ordning vi kender fra England. Dertil kommer, at vi med Knuds jydske penninge for første gang træffer det fænomen, der skulle blive almindeligt i Valdemarstiden, at mønterne forringedes ved iblanding af kobber i møntsølvet. Da meningen var at skaffe kongen penge i kassen, satte han tvangskurs på mønterne, skønt de kun indeholdt ca. halvdelen af det sølv, de burde. Når han skulle have penge ind igen i bøder og skatter, forhøjedes beløbene til stor gene for jyderne ifølge Ælnoths beretning. Det er ikke utænkeligt, at møntforringelsen var medvirkende til oprøret mod kongen, der endte med drabet i Odense.

Samtidig med at dansk mønt bliver dominerende i møntomløbet, ser vi også en tendens til, at mønttyperne i højere grad end før indskrænkes til at cirkulere lokalt, så et system med landsdelsmønt begynder at tegne sig. *Oluf Hungers* (1086–95) og *Erik Ejegods* (1095–1103) Lundemønter, der er de talrigeste blandt deres udmøntninger, findes således næsten udelukkende i skånske og bornholmske fund. Et vigtigt fund er her den lille skat fra Hellig Mortens kirke, hvor de to kongers mønter er fundet sammen (De blev stjålet fra »Kulturen« 1968 af to drenge, men kom lykkeligvis tilbage igen).[55]

Harald Hens reform af mønttyper, omskrifter m.m. holdt sig så nogenlunde under alle de følgende konger indtil stridsperioden midt i 1100-tallet. Mønterne er stort set nemme af stedfæste, fordi omskrifterne er læselige, men der er også mønter uden bynavn, der kan volde vanskeligheder. Møntbillederne er næsten ens (en stående helgen, kongen med sværd) fig. 19 under de tre første af kongerne, og disse hovedtyper bærer ikke præg af nogen speciel stil. Selv om fundene klart viser, at fremmed mønt principielt ikke måtte cirkulere, så kan vi dog ud fra nogle af

Fig. 17. Møntfundet fra Næsbyholm.
Fig. 18. Knud den hellige, Viborg, Hbg. 12.
Fig. 19. Harald Hen, Roskilde, Hbg. 4.
Fig. 20. Erik Ejegod, Lund, Hbg. 2.
Fig. 21. Niels, Roskilde, Hbg. 9.
Fig. 22. Erik Emune, Roskilde?, Hbg. Lund 1.

Fig. 17. The coinfind from Næsbyholm
Fig. 18. Canut the Holy, Viborg, Hbg. 12
Fig. 19. Harold Hen, Roskilde, Hbg. 4
Fig. 20. Erik Egode, Lund, Hbg. 2
Fig. 21. Niels, Roskilde, Hbg. 9
Fig. 22. Erik Emune, Roskilde?, Hbg. Lund 1

17

18

19

20

21

22

mønterne slutte os til, at både tysk og engelsk mønt må være indkommet, formentlig i stort tal. En ny tysk skik, hvor man prægede på større men tyndere blanketter, vandt således indpas her under Oluf Hunger og omfatter de fleste mønter fra de følgende konger. Også møntbillederne inspireres til dels fra Tyskland; således finder vi to kronede mænd på reverserne af Olufs og Erik Ejegods Lundemønter,[56] en fremstilling der er ret uforklarlig i Danmark, med mindre man går ind for den gamle opfattelse, at det er Knud den Hellige og hans dræbte bror Bent fig. 20. Knud den Helliges jydske mønter har en vis lighed med en type fra Edward Confessor, hvorved altså en engelsk påvirkning kan spores.

Om møntbestanden og den indenlandske møntcirkulation under *Niels* (1104–34) og *Erik Emune* (1134–37) er vi vel underrettede takket være fire store skattefund: Allerslev (med 524 mønter), Græse (895), Tessebølle (590) og Haraldsborg (628); alle lokaliteterne befinder sig på Sjælland. Vi kan passende bruge denne fundgruppe til en lille undersøgelse af sikkerheden vedrørende henførelsen af mønter uden møntstednavn, idet dette igen savnes på flere typer.[57]

Ved benyttelsen af de tidligere bestemmelser af mønttyperne må man meget vogte sig for ringslutninger, som ikke beviser noget som helst. Det nytter ikke, at man siger f.eks. om fundet fra Tessebølle, at det er udpræget sjællandsk, for alle mønterne er fra Roskilde. Vi må først undersøge, hvor sikker denne bestemmelse er. Mønterne er måske netop henført til Roskilde, fordi de er fundet på Sjælland! Når der på den ene side læses ALGAR I ROISK og på den anden NICOLAVS REX, så er det jo ikke noget problem at henføre en mønt og også dens måske mindre tydelige varianter til kong Niels og Roskilde – og de 103 af Tessebøllemønterne er af denne type, Hbg. 7, og således sikkert nok bestemt.

Anderledes forholder det sig med Hbg. 9 fig. 21, en type af hvilken Tessebølle har 458 eksemplarer i mange varianter og med mange møntmesternavne. På forsiden ser vi et profilhoved med en rund hjælm og en fane, på bagsiden en borg med mure og tårne. Hauberg henviser til tyske mønter som forbillede.[58] Bagsiden kan han ikke finde et direkte forbillede for. Møntbillederne har ikke været brugt ved noget møntsted under tidligere danske konger, så der er ikke noget at hente i typen som sådan, når den skal placeres. Ud fra mønten selv kan vi altså ikke komme videre. Men Hauberg slutter ud fra fundstedet og forekomsten af den sikre type Hbg. 7, der som nævnt er rigt repræsenteret i fundet, at Hbg. 9 også er fra Roskilde.

Det er nu så heldigt, at et andet stort fund med Kong Niels-mønter – langt de fleste Hbg. 9 – blev gjort i Græse (Frederiksborg amt, nær Roskilde fjord) i 1912, altså efter Haubergs bog. Dette fund kan bruges til kontrol. Fundet er beskrevet af Galster, og det viser sig, at i overordentlig mange tilfælde kan han konstatere stempelidentitet mellem mønterne fra Græse og mønterne fra Tessebølle. Dette må kunne tages som et indicium for, at denne type er præget på Sjælland og har været i omløb i store mængder her. Et løsfund fra Jørlunde kirke passer smukt i sammenhængen.[59] Jørlunde kirke ligger nemlig ikke mange kilometer fra fundstedet ved Græse å, og de kirkefundne mønter afspejler som bekendt på bedste måde den møntbestand, der cirkulerede i et område. Jørlunde kirke blev undersøgt i

1964 og Niels-mønten var den ældste i dette ophobningsfund. Den stammer ikke fra den nuværende stenkirke, men fra en forudgående trækirke, af hvilken der fandtes rester.

Til yderligere bekræftelse kan tages tre løsfundne eksemplarer af Hbg. 9 fra selve Roskilde,[60] hvoraf det ene er stemplens med Græse nr. 177. Så er der også møntmesternavnet ANDREAS. Det findes på Hbg. 3 og 5 i forbindelse med bynavnet ROSKEL, og det genfindes med mange forkortelser og forvanskninger på forskellige stempler til Hbg. 9. Navnet optræder ikke på flere mønttyper. Endelig har vi også det negative bevis, at mønten aldrig er fundet uden for Sjælland. Denne lidt omstændelige undersøgelse synes således at give mange gode grunde til at bekræfte Haubergs anbringelse af type 9 i Roskilde. Til dens placering i tid inden for kong Niels' udmøntninger kan vi se på fundet fra Allerslev, der må være nedlagt før Græse. Det indeholder nemlig foruden 389 Niels-mønter Hbg. 3 også Erik Ejegod-mønter (altså forgængerens) og to til smykker omdannede mønter fra henholdsvis Svend Estridsøn og Knud den Hellige, men ingen af Niels-typerne 7 og 9, der følgelig er senere.

Med skatten fra Haraldsborg kommer vi lige midt ind i tidens voldsomme begivenheder. Kong Niels' søn Magnus havde i 1131 dræbt sin fætter Knud Lavard, søn af Erik Ejegod, hertug af Slesvig og obodritternes konge (knes). Dette gav anledning til årelang blodig borgerkrig mellem Niels og Knud Lavards bror Erik kaldet Emune, der tog kongenavn allerede 1131, men først blev anerkendt som konge over hele riget ved Niels' død 1134. Erik støttedes af sin bror Harald Kesja, men denne svigtede ham, og Erik indtog og afbrændte hans borg ved Roskilde: Haraldsborg 1132/1133. Den nedgravede skat synes naturligt at høre sammen med denne krigshandling, så meget mere som den foruden pengene indeholdt smukke sølvskåle fra borgens pragtudstyr. Mønterne er – bortset fra et par stykker fra Niels – Erik Emunes, nemlig alle hans Roskilde-typer Hbg. 2, 3, 4 og 5. Henførelsen til Roskilde er sikret gennem møntmesternavnene Martin og Ulfric, der også forekommer på Niels' Roskilde-mønt Hbg. 9, om hvilken der som før påvist ikke kan være tvivl om proveniensen.

Den største del af mønterne, omkring 150 stykker, er imidlertid af en mønttype, som Hauberg og med ham Galster henfører til Lund. Mønten er af en i Danmark yderst sjælden type, idet den på den ene side har en kronet rytter fig. 22. Der er kun eet rytterbillede til i dansk middelalder-numismatik, en mønt fra Svend Estridsøn – den har imidlertid ingen lighed med Eriks.[61] Møntens forside har et kronet modvendt brystbillede. I hånden har kongen et liljescepter. Omskriften er, hvor den er velstavet og korrekt: ERIC REX ALVVIN eller ERIC REX PETER. Hverken Alwin eller Peter kendes som møntmestre undtagen for denne mønttype, der til gengæld findes med mange stempelvarianter, 38 med Alwin og 9 med Peter. Undersøger vi de mere eller mindre velstavede ALWIN-omskrifter, finder vi en eneste mønt (Galster nr. 41), der har en bogstavsammensætning, der synes at angive Lund som møntsted (LVN). Alwin staves imidlertid på en anden variant ALVN, og mønt 41 udmærker sig i forvejen ved at mangle kongenavn og således ikke have den rette omskrift. Det ser faktisk mærkeligt ud, at man ud af 38

stempler kun een gang skulle have haft held til at skrive LVN(D), hvis det var det, man ønskede.

Af hensyn til rækkefølgen af de historiske begivenheder er det lidet sandsynligt som fremhævet af Galster, at Erik havde haft mulighed for at præge i Lund før i slutningen af året 1133, da han fik magten i Skåne, og han slutter derfor, at Haraldsborg-skatten er en nedgravning flere år efter borgens ødelæggelse. Dette forekommer imidlertid utilfredsstillende, da det bl.a. ikke giver nogen forklaring på de prægtige sølvkar, hvilket en nedlægning ved borgens ødelæggelse synes at gøre. Opfatter vi imidlertid det famøse LVN på den ene, forvirrede, mønt som en fejlskrivning, kan vi let og smertefrit komme ud af problemerne ved at henføre typen til Roskilde, hvor Erik på dette tidspunkt havde herredømmet. Så passer pengene, og vi har kun fire Lundemønter fra kong Niels i en ellers rent sjællandsk skat.

Selve det sjældne billede på mønten af rytteren med tilbagesvunget, draget sværd er der som nævnt ikke egentlige numismatiske forbilleder for, omend en enkelt tysk mønt har en rytter.[62] Går vi derimod til en med møntstempelskæring beslægtet kunst: signetstikkerens, så har vi straks særdeles gode paralleller. Segl fra Knud den Helliges søn Carl og fra Eriks efterfølger Erik Lam har begge rytteren med sværdet i den karakteristiske stilling fig. 23.[63] Vi har hverken Erik Emunes eget eller Knud Lavards segl bevaret, men den senere middelalderlige udgave af Knud Lavardgildets segl fra Slesvig viser hertugen netop på denne måde. Det ville jo nok være at vove sig for langt ud ad fantasiens farlige vej at se mønten som et propagandastykke med den dræbte Knud Lavards billede, men der er derimod al mulig grund til at tro, at den er i overensstemmelse med Erik Emunes segl. Mønttypens galopperende rytter har forøvrigt sin litterære parallel i Saxos skildring af slaget ved Hammer (tidligere benævnt efter Fodevig) 1134, hvor Eriks sejr skyldes indsættelsen af rytteri for første gang i dansk krigshistorie.[64]

Den interessante fundgruppe kan give os endnu en ting, der er af betydning for vor viden om møntcirkulation, nemlig det høje antal halve, overklippede mønter, som skattene indeholder. Vi har eksempler på overklippede mønter lige fra vikingetid, men i disse fund er de meget talrige, og det tyder på udbredt møntøkonomi. Når mønterne skulle bruges til daglig handel, var de ofte for værdifulde og måtte klippes over til halvpenninge, når der skulle betales.

Resultatet af undersøgelserne skulle altså være, at størsteparten af de mønter, der cirkulerede i begyndelsen af 1100-tallet inden for Sjælland, også var præget på Sjælland, nemlig i Roskilde, hvis min ombestemmelse af Erik Emunes ryttertype kan holde. Så vidt jeg ved, er typen ikke fundet i Skåne, og der er ingen løsfund, hverken hos Hauberg eller i vor nye registrering. Vi løber så ganske vist ind i den vanskelighed, at vi ingen Lunde-mønter har fra Erik Emune, og det er naturligvis betænkeligt, men Hauberg har heller ikke kunnet opføre nogen jydske og har også kun få jydske fra kong Niels.

Der er imidlertid i Græse-fundet en endnu uomtalt gruppe, som måske kan fylde nogle huller.[65] Den består af ganske tynde mønter af den art, som man plejer at kalde bracteater og halvbracteater. Disse mønter henføres almindeligvis til Norge.

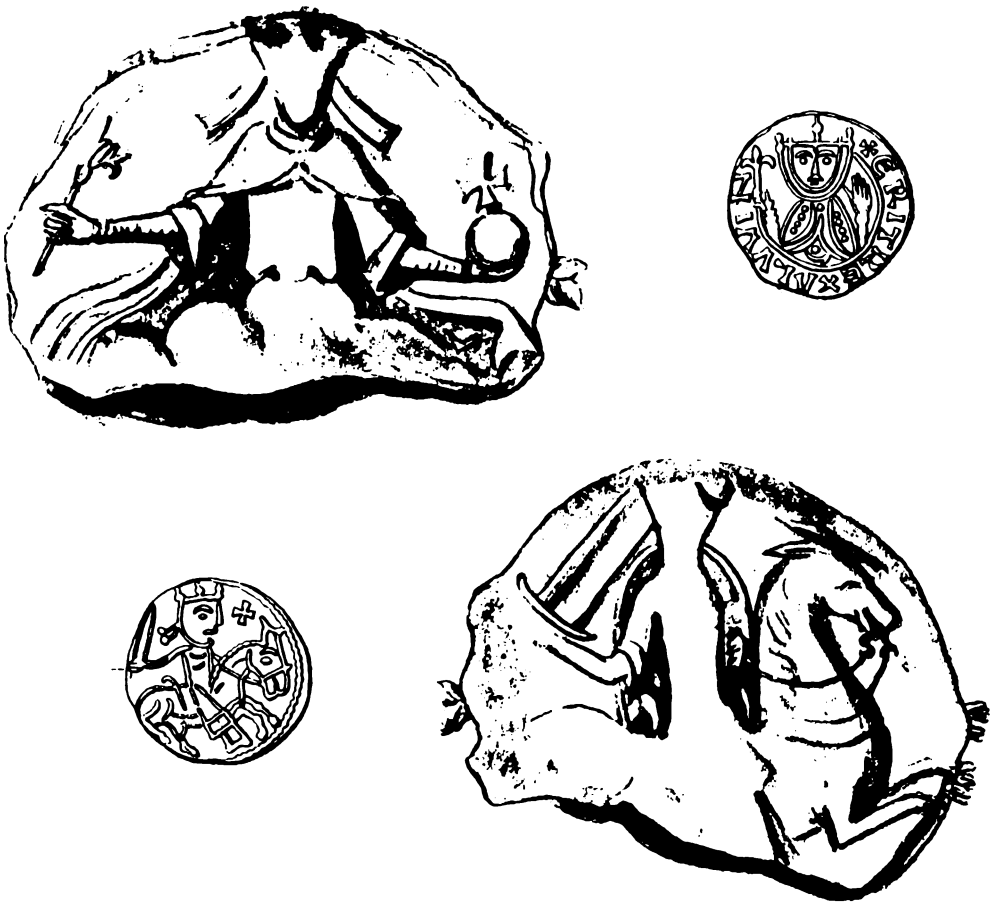

Fig. 23. Erik Emunes mønt og Erik Lams Sigil.

Fig. 23 The coin of Erik Emune and the seal of Erik Lam

De kendes også fra andre danske såvel som fra norske fund samt fra et fund fra Halland. Niels Ludvig Rasmussen pillede ved bestemmelsen og antydede, at de kunne være jydske. Galster har følt sig tiltrukket af tanken, men tog ikke endelig stilling til sagen i sin artikel i N. L. Rasmussons festskrift 1965: »Norge eller Jylland«.[66]

Påfaldende forekommer mig den store lighed mellem de norske mønters korsformer og korsene på Niels' og Erik Emunes Roskilde-mønter, men det kan forklares ved fælles engelske forbilleder. Sagen kræver en grundig undersøgelse, og foreløbig må vi nøjes med at konstatere, at vi endnu ikke kan bruge denne usikre gruppe mønter til at fortælle noget om møntcirkulationen.

Møntblanketterne fortsætter med at være store og tynde under Niels og Erik Emune, med undtagelse af de Niels-mønter, som Hauberg henfører til Jylland, da der var lang tradition for, at den jydske penning vejede lidt mindre end den østdanske. Mønttyperne er derimod for de flestes vedkommende under stærk indflydelse af de anglo-normanniske mønter.

De ældre danske møntforskere, Hauberg og Galster, undervurderer efter min mening denne engelske indflydelse, selv om de naturligvis nævner den. Det er helt klart, at William I Erobrerens mønter spiller en stor rolle for udformningen af Niels' mønter. Bagsiderne på Hbg. 5 og 5a er således meget nøje kopieret efter

Williams type VI. De ens bagsider på 6, 7 og 8 slutter sig ret nøje til Williams type VII, men er dog en variation af temaet fig. 24, 25, 26. En hidtil ukendt type fundet i Okholm ved Ribe er også ganske tydeligt normannisk inspireret.

Også forsidefremstillingerne på kong Niels' mønter fortjener en nøjere undersøgelse med henblik på forbindelser med engelsk møntvæsen. Særlig er der grund til at hæfte sig ved Hbg. nr. 7, der forestiller kongen i halv figur med ansigtet i profil, seende mod højre. Højre arm er tegnet med, og i hånden holder Niels et korsscepter. Et lignende billede, men spejlvendt, finder vi på Hbg. 8. Om begge disse møntbilleder siger Hauberg: »noget Forbillede kjendes ikke«. Denne udtalelse er meget besynderlig, eftersom Hauberg har haft forbilleder lige for hånden i de William-Erobreren-mønter, der også var forbillede for bagsiderne. Den normanniske mønttype, der kommer kong Niels-mønten Hbg. 7 nærmest, er Williams type VII, hvor vi har kongen i halv figur, profil med højre arm langs møntbilledets rand og scepter i højre hånd. Kongekronen på Hbg. 8 gengiver indtil de mindste enkeltheder Williams krone, denne har dog kun på nogle af varianterne de nedhængende nakkebånd, som er så tydelige på kong Niels' krone fig. 27, 28, 29. Og således kan man fortsætte type for type med at finde normanniske paralleller.[67]

Alt i alt forekommer det mig, at man må sige, at der er en ret nær sammenhæng mellem engelske og danske mønttyper i første halvdel af 1100-tallet. Den traditionelle forbindelse fra 1000-tallet er opretholdt. Dette falder iøvrigt godt sammen med Aksel E. Christensens opfattelse af, at man i det hele bør lægge større vægt på engelsk indflydelse i 1100-tallet, end den ældre historieforskning gjorde det.[68]

Vigtigt i denne sammenhæng er det vel nok, at en engelsk møntmester Anketil har været ansat her i begyndelsen af 1100-tallet, men utvivlsomt har der også været tale om en direkte påvirkning. Trods forbud mod cirkulation af fremmed mønt er den naturligvis kommet hertil. Danmark var ikke i flere hundrede år uden kontakt med omverdenen, og både tyske, engelske og andre mønter er ved handel kommet ind i landet, men de er så blevet ommøntet til den lokale valuta. At man har givet sig god tid i møntsmedjerne til at se på disse udenlandske mønter, før de gik i smeltediglen, vidner de danske mønttyper om. Efterligninger bliver derved et bevis for, at udenlandske mønter er indgået, et faktum der støttes af, at udenlandsk mønt også omtales i de skriftlige kilder.

Der er et fund fra kong Niels' tid, der slet ikke passer ind i det billede af begrænset cirkulation, vi har prøvet at bygge op på de store sjællandske fund, nemlig den bornholmske skat fra Store Frigård, et veritabelt vikingetidsfund med armringe, hængesmykker, brudsølv, barresølv, uprægede møntblanketter og mange flere udenlandske – især engelske og tyske – mønter end danske.[69] Både de danske og de udenlandske mønter dækker en periode på over hundrede år, hvortil ydermere kommer 24 kufiske 900-talsmønter og 1 denar fra Hadrian. Efter nogle af de udenlandske mønters vidnesbyrd kan formuen tidligst være nedlagt 1106. Det er en gammeldags skat, men dog med det bemærkelsesværdige for vore betragtninger over den udenlandske mønts indflydelse på det danske møntvæsen, at nogle af de engelske og tyske mønter er aktuelle på kong Niels' tid. Det gælder netop engelske typer, der som omtalt i særlig grad tjente som modeller. Vi ser med andre ord her et

glimt af, hvad der kunne have været i omløb, hvis det kongelige forbud mod fremmed mønt og forgængerens mønter ikke var blevet overholdt.

Om møntcirkulationen under kong *Erik Lam* (1137–1146) er vi kun dårligt underrettet, blot to mønttyper kan med nogen rimelighed henføres til ham, en fra Lund og en fra Roskilde, og vi har kun et enkelt skattefund. Lundemønten er til gengæld særdeles interessant, idet den viser en type, der skulle blive meget almindelig i den efterfølgende Valdemarstid. Den har nemlig kongebillede på forsiden og ærkebispens billede med stav og mitra på bagsiden. Mønten kendes fra et stort fund fra Åkesholm i Skåne, som dog desværre lader til at være bortkommet fra museet i Stockholm. Møntsamlingen i København har kun eet, defekt, eksemplar uden proveniens af dette vigtige stykke.

Ved Erik Lams død 1146 indledtes en ny *stridsperiode,* hvor tre kongsemner sloges om magten, først Erik Emunes søn Svend og Kong Niels' sønnesøn Knud V, senere også Knud Lavards søn Valdemar. Fra denne kamptid stammer nogle af Danmarks smukkeste middelaldermønter, små elegant udførte bracteater med kongehoveder, krigere fig. 30, borge og meget andet. Stilen og skikken at lave de tynde ensidede mønter er tysk. Mønterne kendes fra flere store skattefund: Aalborg, Øster Uttrup, Biersted Hede, Bünstorff i Slesvig og Dæli i Norge, men de er uhyre sjældne i kirkefund og løsfund og synes ikke at have deltaget meget i møntomløbet.[70]

Perioden udmærker sig også på anden vis, idet vi fra denne borgerkrigstid har den første skriftlige kilde, der fortæller om en møntordning, nemlig Slesvigs gamle stadsret. Den er udstedt af *Svend Grathe* i 1150'erne.[71] Svend giver her Slesvigs borgere fuld myndighed over sølvet til udmøntningen i staden, men understreger at der kun må tilsættes en ørtug kobber pr. mark sølv. Det pålægges borgerne at våge nøje over, at der ikke finder møntforfalskning sted. Udmøntningerne skal ske efter kongens befaling, og når han giver ordre til ny mønt, skal byen betale samme afgift som møntmestrene ved de kongelige udmøntningssteder.

Man har sat disse privilegier, der er en bortforpagtning af den kongelige møntret, i forbindelse med, at Svend Grathe i 1155 indtog og plyndrede Slesvig ifølge Saxo. Indtægterne ved udmøntningerne skulle da gå til genoprettelse af byen.

Det skulle jo være mærkeligt, om denne slesvigske møntret ikke gav sig udslag i udmøntningen, så man kunne få det beregnede overskud, der nok var en sum, der var værd at regne med, selv om kongen havde betinget sig, at mønten ikke måtte forringes, vel vidende at dette kunne være en fristelse til at gøre udbyttet større. Vi er nu i den vanskelighed, at vi ikke umiddelbart kan pege på en mønttype, som med absolut sikkerhed på grundlag af indskrifter passer i denne sammenhæng. I Haubergs værk er der kun foreslået en eneste type (Hbg. 17) fig. 31 som hørende til Slesvig, en anonym mønt uden antydning af om- eller indskrift. Mønten har på forsiden et kongehoved med en mærkværdig trekantet papirshat af en krone med strittende nakkebånd. På bagsiden et lille kors og mellem to perlekredse en pseudoomskrift af skiftevis kors og kugler. Denne sære krone findes på en anden mønt, som Hbg. henfører til Roskilde, på grund af denne lighed med mønten Hbg. 1, der har indskriften SVEN, og hvis fundsteder angiver Roskilde. De to typer er

fundet sammen i Bastrup tårn. Der er, som man vil se, mange små ting, der skal samles sammen mange steder fra, og der er mange usikkerhedsmomenter at tage i betragtning, før vi tør slutte os til tanken om, at mønttypen Hbg. 17 virkelig er Slesvig bys udmøntning i henhold til Svend Grathes privilegium. Når det kan være af særlig interesse at forsøge at løse dette problem, skyldes det jo netop, at vi har en skriftlig kilde, der siger os, at der må have været en udmøntning i Slesvig. Af de fire møntfund, Hauberg kendte for nr. 17, peger de tre på, at det er en jydsk udmøntning: Gjerrild kirkegård, Randers amt – Vejen mose, Ribe amt (her blev den fundet sammen med Knud V-mønter, Viborg nr. 4) – og Nordslesvig sammen med Valdemar I, Slesvig (nr. 58). Det fjerde sted er Ringsted på Sjælland. Til disse få fundsteder er der imidlertid efter 1900 kommet adskillige nye, især har nyere tids kirkegulvsundersøgelser givet mange eksemplarer. De viser en spredning af denne type over hele Jylland samt et par eksemplarer på Laaland og et fra Roskilde. Den nye registrering har ialt 18 stk., de 16 fra kirker.[72] Det i sammenligning med andre danske typer store antal enkeltfundne mønter fra kirkefund overgås kun af Valdemar II's mest udbredte type Hbg. 42b (hvorom senere). Måske kan vi se det sådan, at Slesvig-mønten i disse urolige borgerkrigstider stod som en god og stabil mønt, som det lønnede sig at få fat på. Dens anonyme karakter uden kongenavn gjorde, at den ikke stødte an, ligegyldigt hvilken af de stridende konger, man holdt med. At det drejede sig om store udmøntninger angives dels af spredningen, dels af at der ikke er to, der er stempelens. Der har været mange stempler i gang til prægningen.

Vi er i de århundreders mønthistorie, vi indtil nu har beskæftiget os med, stødt på mange vanskeligheder i forsøget på med sikkerhed at fordele mønterne på konger og møntsteder, hvilket er det nødvendige grundlag for at kunne udlede noget om møntcirkulationen i Danmark, både i tid og rum. Det bliver ikke lettere i de næste ca. 100 år, der følger efter stridsperioden: *Valdemartiden.* Den omfatter kongerne Valdemar I (1157–1182), Knud VI (1182–1202) og Valdemar II Sejr

Fig. 24. Niels, Roskilde, Hbg. 5.
Fig. 25. Niels, Roskilde, Hbg. 6.
Fig. 26. William I, Erobreren, Type VI.
Fig. 27. Niels, Roskilde, Hbg. 7.
Fig. 28. Niels, Roskilde, Hbg. 8.
Fig. 29. William Erobreren, Type VII.
Fig. 30. Nørrejysk bracteat o. 1150, Hbg. 1.
Fig. 31. Svend Grathe, Slesvig, Hbg. 17.
Fig. 32. Valdemar I den Store og Absalon, Roskilde, Hbg. 8.
Fig. 34. Valdemar II, ANNO DOMINI, Hbg. 12.
Fig. 35. Valdemar I, Roskilde, Hbg. 15 (Glumsø).
Fig. 36. Valdemar II og Bisp Tuvo, Ribe, Hbg. Tavle III Nr. 54.
Fig. 37. Valdemar II og Bisp Niels Stigsen, Roskilde, Hbg. 29.
Fig. 38. Valdemar II, Rigsmønt, Hbg. 42b.

Fig. 24. Niels, Roskilde, Hbg. 5
Fig. 25. Niels, Roskilde, Hbg. 6
Fig. 26 William the Conqueror, type VI
Fig. 27 Niels, Roskilde, Hbg. 7
Fig. 28. Niels, Roskilde, Hbg. 8
Fig. 29 William the Conqueror, type VII
Fig. 30. Bracteate c. 1150, northern Jutland, Hbg. 1
Fig. 31 Sven Grate, Slesvig, Hbg. 17
Fig. 32 Valdemar I the Great and Absalon, Roskilde, Hbg. 8
Fig. 34. Valdemar II, Anno Domini, Hbg. 12
Fig. 35. Valdemar I, Roskilde, Hbg. 15 (Glumsø)
Fig. 36. Valdemar II and Tuvo, bishop of Ribe, Hbg. 54
Fig. 37. Valdemar II and Niels Stigsen, bishop of Roskilde, Hbg. 29
Fig. 38. Valdemar II, coin for the realm, Hbg. 42b

24

25

26

27

28

29

30

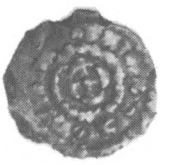

31

32

34

35

36

37

38

(1202–41). At det er svært erkendte Hauberg efter sit store arbejde med at fordele typerne rimeligt mellem konger og byer, og det erkendte også Galster efter sin kæmpeindsats med tolkningen af Grenå-fundets 12.000 mønter og alle de mange andre Valdemarstids-fund, som han inddrog i undersøgelsen. Galsters bestemmelser har rokket ved nogle af Haubergs, og han har f.eks. flyttet en del mønter fra Knud V til Knud VI og fra Valdemar I til Valdemar II. I virkeligheden bør alle de typer, der ikke helt sikkert selv fortæller, hvor de hører hjemme – som f.eks. Lundemønten fra Valdemar I med ærkebisp Eskils navn og billede på reversen og den tilsvarende Roskildemønt med bisp Absalon fig. 32 – efterprøves kritisk, et arbejde der ikke har kunnet gøres i forbindelse med nærværende oversigt. Men takket være Galsters grundlæggende studier og de nu lidt rigeligere flydende skriftlige kilder kan visse hovedlinier i møntomløb og møntpolitik skitseres, og nogle resultater kan også for Valdemarstidens vedkommende udledes af Møntsamlingens registrering.

Det er hævet over enhver tvivl, at kongerne i Valdemarstiden kunne hævde deres eneret til at slå mønt, der er hverken i skriftlige kilder[73] eller ud fra mønterne selv noget, der antyder en feudal opløsning med møntret for mindre fyrster. Karakteristisk er derimod bispernes andel i udbyttet af udmøntningerne, som vi kender fra skriftlige kilder og tydeligt kan se af de overmåde mange mønttyper med konge og bisp, således som skikken indledtes under Erik Lam ved Lundemøntstedet. I Valdemarstiden får mange bisper andel i møntindtægterne, og vi kan finde bispemønter fra Lund med ærkebisperne, fra Roskilde med f.eks. den navnkundige Absalon, og fra Ribe, Slesvig og Viborg. Den almindelige fremstilling af bispen med hyrdestaven i venstre hånd og højre løftet til velsignelse, har nøje paralleller i Valdemarstidens bispesegl. Vi kan som eksempel tage ærkebisp Uffes segl og hans Lundemønt Hbg nr. 16 fig. 33 – der er stor lighed.[74] Undertiden søgte kongen at komme bort fra denne deling af møntindtægterne ved at afløse bispens andel med andre indkomster, som det skete for Ribe-bispen i 1234. Fra dette år stammer den sjældne Annodomini-mønt, fig. 34, der som den eneste i Europa fra denne periode bærer årstal. Den skal formentlig henføres til Niels Stigsen i Roskilde.[75] Bortset fra denne specielle gunst til bisperne er det ellers klart, at kongen betragtede udmøntningerne som en vigtig indtægtskilde og af denne grund dels forlanger møntomveksling mod afgift ved udbetalingen af de nye mønter, dels benytter sin ret til at forringe mønten, en forringelse der bl.a. kan udledes af kildernes kurser mellem mark sølv og mark penge. Forholdet i sidste del af 1100-tallet kan f.eks. udledes af to gavebreve til munkene i Odense, det første fra Erik Lam 1141 nævner 30 mark (penge) fra øen Sild, i Valdemar den Stores bekræftelsesbrev står i stedet 10 mark sølv. Forholdet bliver herved 1:3.[76]

Møntforringelsen i første del af 1200-tallet hænger ikke så meget sammen med feudal udnyttelse af møntrettighederne som med bitter trang og nødvendighed. På grund af den enorme løsesum på 45.000 mark sølv, som landet skulle betale til Henrik af Schwerin for Valdemar Sejrs frigivelse ifølge overenskomsten af 17. november 1225,[77] blev der udpræget mangel på sølv. Ganske vist udbetaltes der 1225–30 næppe mere end ca. 25.000 mark sølv, men dertil kom enorme udgifter til

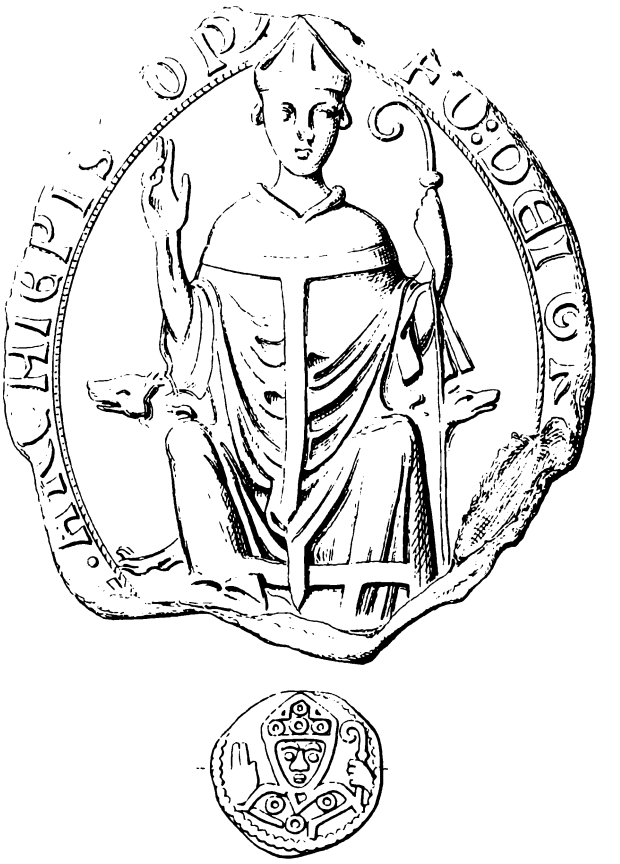

Fig. 33. Ærkebisp Uffe's (1228–52) Sigil og mønt fra Lund med Valdemar II Sejr og Uffe Hbg. 16.

Fig. 33 The seal of the archbishop Uffe (1228–52) and a coin from Lund with Valdemar II and Uffe, Hbg. 16

krigsrustninger. Da man ikke kunne undvære mønt til den hjemlige omsætning, var man nødt til at blande kobber i møntsølvet for at opretholde en rimelig udmøntning. Dette kunne gå inden for landets grænser, hvor en tvangskurs kunne opretholdes, men det gik ikke, hvis mønterne skulle bruges til udenrigs betalinger, således f.eks. de årlige Peterspenge, man sædvanligvis var pligtig at sende til paven i Rom. Da førnævnte ærkebisp Uffe i året 1231 skulle sende de 1.000 mark sølv, som han havde lovet til Gregor IX, skrev han: »Vi har ladet denne sum indsamle med stor økonomisk bekostning. Thi da vore fjender til skade for deres sjæle sidder inde med vort sølv og guld, blev vi tvunget til at indsmelte vor kobbermønt og deraf udskille en ringe mængde sølv«.[78]

Den omveksling af mønt, der hænger nøje sammen med udmøntningernes skattemæssige funktion, kan ses allerede i Slesvig Stadsret fra 1150-erne, hvor der tales om kongens befaling til at præge ny mønt. I Anders Sunesøns parafrase over Skånske Lov fra de første år af 1200-tallet tales om, at mønternes værdi kan ændres både op og ned.[79] At møntombytningen skulle foregå til Mikkelsdag 29. september møder vi første gang i Valdemar Sejrs privilegier for Lybæk fra 1200-tallets begyndelse, der dog kun kendes i en lybsk redaktion eller forfalskning fra ca. 1225 »die domenico ante Michaelis dantur novi denarii pro theloneo et non prius«.[80]

Møntfornyelsen behøver således, som Anders Sunesøn sagde, ikke altid at være en forringelse, det ses f.eks. af de gode og velprægede mønter fra slutningen af Valdemar Sejrs regeringstid.

Både skriftlige kilder og mønterne selv såvel som fundenes karakter tegner for os et billede af en opdeling i landsdelsmønt, uden at der dog er tale om noget forbud mod benyttelse af mønter uden for deres prægeområde, sådan som der jo var bestemt forbud mod at bruge gammel mønt, når den nye var tinglyst. For dette var der strenge straffe. Kun at tillægge mønterne lokal gyldighed er faktisk at lægge mer i kilderne, end de kan bære, og fund viser da også, at det ikke er tilfældet. Rent praktisk var det naturligvis lettest at skaffe nok af den på egnen prægede mønt. Dertil kom, at møntregningen i en stor del af den her behandlede periode var forskellig i de tre »lande« som Danmark var delt i og møntvægten som følge heraf ikke den samme overalt. På Sjælland og i Skåneland regnedes 240 penninge på marken, i Jylland derimod 288, der derfor blev lidt lettere. Mønterne justeredes iøvrigt al marco – man tog det ikke så nøje med det enkelte penningstykkes vægt.

Som eksempel på landskabsmønt kan vi tage Absalons testamente fra 1201, hvor vi ser, at der omtales en betaling i »septingentis marchis denariorum Schaniensium veteris monetæ«.[81] Det er altså specielt understreget, at betalingen skal være i skånsk mønt til gammel kurs. Prøver vi nu at sætte forskellige karakteristiske skattefund ind til kontrol af dette billede af landsdelsmønt og pengeombytning, så kan vi tage et par sjællandske fra Valdemar I.

Fundet fra *Vraabjerg* indeholdt 82 mønter, 2 af typen Lund Hbg. 2 med Valdemar og ærkebiskop Eskil og 80 af typen Valdemar I, Hbg. 9, med kongen med scepter i hånd på forsiden og en bygning med tre tårne på bagsiden, der almindeligvis henføres til Roskilde og f.eks. ligner Svend Grathes Roskilde-bagside. De 80 stykker er fordelt på 35 varianter med hver sin måde at stave WALDEMAR REX; det er kun få af mønterne, der er stempelens. Fundet fra *Lyngby kirkegård* havde Hbg. 9 i 26 eksemplarer, flere med samme stavemåde som Vraabjerg.[82]

Et lille fund fra *Glumsø* indeholdt 39 stk. af mønttypen Hbg. 15, Roskilde, med konge og bisp – iøvrigt en mønt i en meget fin og net stregtegning.[83] fig. 35.

Disse fund samt en del flere har det karakteristiske, at de indeholder ganske få lokale mønttyper og til gengæld mange stempelvarianter af disse. De er med andre ord gode illustrationer til, at pengeombytning var et almindeligt træk – ældre årgange blev taget ud af cirkulation, og de årlige udmøntninger var store.

Grenåfundet fra Djursland, nedlagt under Valdemar Sejr ca. 1230, ser ved første øjekast ud til at falde helt ud af billedet med sit store antal mønter og typer, men koncentrerer vi optællingerne, som Galster har gjort i en lille oversigt,[84] så ser vi, at godt nok indeholder fundet 35 forskellige typer, men det kan ikke sættes lig med 35 årgange, de fleste findes kun i eet eller få eksemplarer. Hovedsummen, nemlig 10.123, fordeler sig på kun få typer, der nok kan opfattes som sidste årgang fra 5 jydske møntsteder. 1657 stykker fordeler sig på 7 typer, der må være næstsidste årgang.

Fra de før omtalte bracteater fra stridsperioden har vi navne på seks møntsteder i Nørrejylland: Aalborg, Aarhus, Hjørring, Horsens, Randers og Viborg, dertil kommer så de sydjydske: Ribe og Slesvig, så der er møntsteder nok at tage af. Kun for Ribes vedkommende kan vi imidlertid med sikkerhed anbringe Grenåfund-

mønter, idet en del bærer Ribebispen Tuvos navn fig. 36. Han var biskop fra 1214–30. De andre bliver mere eller mindre gætteværk, men deres lave vægt gør det klart, at de *er* jydske. Til det jydske møntområde hørte Fyn, men vi er dårligt underrettet om mønter udgået fra Odense. Et fund fra *Odense* bestod af 7 stk. af Knud V Slesvig (Hbg. 5), af Galster ombestemt til Knud VI, og 24 stk. af Valdemar I, Slesvig (Hbg. 60). Denne fandtes med 5 ret forskellige forsidestempler og herunder mange stempelvarianter.[85] Galster foreslår, at dette fund indeholder Odensemønter, ikke Slesvig-typer som er Haubergs bestemmelse. Benyttelse af lokalt præget mønt er så karakteristisk for næsten alle andre fund fra perioden, at det er sandsynligt, at det forholder sig således. Når Valdemar Sejr i 1229 giver sin sønnehustru Eleonora halvdelen af Mønten fra Fyn er det jo også mest nærliggende at tænke sig, at det er indtægten ved møntslagningen i Odense, det drejer sig om, jfr. bispernes privilegier.[86]

Ser vi på den nye registrering, der jo er ført efter Haubergs bestemmelser, så er det klart, at nye fund som oftest bekræfter henførelsen til landsdelene. Lund er stadig vigtigste møntsted, men Roskilde kommer lige efter i Valdemarstiden. Tager vi f.eks. Valdemar I's Roskilde-typer, så har vi fra perioden 1906 til 1973 fra de forskellige fundkategorier tilsammen 119 mønter, heraf er de 80 fra det før omtalte sjællandske Vraabjerg-fund. Af de resterende 39 er 33 fra Sjælland, heraf endog 16 fra forskellige steder i selve Roskilde by og 1 fra Himmelev lige ved Roskilde. 1 er fra Laaland, der normalt også forsynes med sjællandsk mønt, 4 fra Lilleborg på Bornholm, der overvejende benytter Lundemønt, men netop fra Lilleborg kendes mange slags mønter. Der er ikke et eneste fund med Valdemar I's Roskilde-mønter fra Fyn eller Jylland fra disse mange år. Knud VI's Roskilde-typer tegner ganske samme billede af sjællandsk cirkulation: 15 mønter, hvoraf 7 er fundet i Roskilde by, 5 forskellige steder på Sjælland, 1 på Laaland, 1 på Møn og 1 på Lilleborg. De jydske møntsteder Ribe, Viborg og Slesvig har under begge konger forsynet hele Jylland med mønt, men man kan ikke her se nogen grænser inden for landsdelen. Fund af jydske mønter på Sjælland er meget sparsom, hvorimod Lundemønter ikke er så sjældne her.

Til Valdemar Sejrs tid henfører Hauberg ikke mindre end 50 mønttyper, der endog er blevet væsentlig forøget med mange typer fra Grenå-fundet og andre nye varianter, der især er fremkommet i kirkefundene. Alene disse mængder af udmøntninger, af hvilke en del er sikrede ved om- og indskrifter, viser, at der er lagt stor vægt på at få nye årgange frem til pengeombytningen. Det er vanskeligt at få rede på, hvor store kongens indtægter på udmøntningerne var. I kong Valdemars jordebog opføres for 1231 som indtægt af Roskilde Mønt 900 mark sølv og 80 mark penge. Galster foreslår,[87] at det drejer sig om møntmesterens forpagtningsafgift. Betragter vi også for Valdemar Sejrs vedkommende fundene efter 1906 med Roskilde-mønter, så er stadig langt de fleste fundne på Sjælland og heraf mange i Roskilde, af 32 stk. af typerne Hbg. 17–28 drejer det sig om de 11. Kun een type, Hbg. 29 fig. 37, giver et helt afvigende billede, den optræder nemlig i kirkefund fra alle landsdele, i skattefundet fra Bråskovgård i Jylland (14 stk.), foruden i et par

Valdemar Sejr, Hbg. 42 b. Fundene fordelt på amter (1906-73)

AMT	SKATTE-FUND	LØS-FUND	KIRKE-FUND	ANDRE OPHOBNINGS-FUND	FUND: ANTAL IALT	MØNTER IALT
FREDERIKSBORG		1	3	1	5	1+1+1+1+10 = 14
KØBENHAVN	1	7	2	2	12	8+1+1+1+1+1+1+1+1+1+1+1 = 19
HOLBÆK			4		4	1+1+2+1 = 5
SORØ		2	1	1	4	1+1+3+1 = 6
PRÆSTØ		2		2	4	1+1+1+1 = 4
BORNHOLM				1	1	1 = 1
MARIBO			1		1	1 = 1
ODENSE		1			1	1 = 1
SVENDBORG			3		3	1+2+1 = 4
HJØRRING			4	1	5	1+1+2+3+1 = 8
THISTED			2		2	2+2 = 4
AALBORG	1				1	6 = 6
VIBORG		2			2	1+1 = 2
RANDERS		1	5		6	1+1+1+1+1+3 = 8
ÅRHUS/ SKANDERBORG	1		1		2	7+2 = 9
VEJLE	1		6		7	177+1+3+1+2+1+1 = 186
RINGKØBING			1		1	1 = 1
RIBE			9		9	1+3+4+1+2+4+1+1+2 = 19
HADERSLEV			2		2	1+5 = 6
TØNDER			4		4	1+3+1+1 = 6
ÅBENRÅ			1		1	2 = 2
SØNDERBORG			1		1	1 = 1
UKENDT FINDESTED	?				1	22 = 22
IALT	4	16	50	8	79	335

Fig. 39

løsfund fra Roskilde. Mønten har helt klare og læselige omskrifter, der ikke efterlader mindste tvivl om, at dens henførelse til Roskilde er rigtig, men den har haft større omløbsområde end normalt.[88]

Endnu mere påfaldende er mængden og fordelingen af typen 42b som Hauberg henfører til Ribe – hvad der dog ikke er nogen særlig grund til. Denne mønt har tydelige og letlæselige omskrifter: WALDEMARVS REX DANORVM, der angiver, at det er kongens mønt alene fig. 38. Allerede de fund, Hauberg har noteret med tilsammen 455 stk., viser et tydeligt brud med landsdelscirkulationen, uden at han dog har reflekteret over dette. Den nye registrering gør det helt klart, at vi ud fra møntfundene kan bevise, at mønten er indført som rigsmønt, et fænomen som slet ikke nævnes i de skriftlige kilder. 42b er fundet i samtlige danske amter, tilsammen i et antal af 335 (efter 1906). De 177 hører til skattefundet fra Bråskovgård i Vejle amt og tæller kun for een lokalitet, mens resten er fundet enkeltvis eller få sammen, især i kirkegulve (se tabel).[89] Da vi som sagt kun ad numisma-

tisk vej kan bevise den landsdækkende cirkulation, kan vi heller ikke finde noget i de skriftlige kilder om de problemer, der eventuelt kan have været ved benyttelsen af landsdelsmønt og rigsmønt samtidig. Mønttypen findes i talrige varianter, så der er utvivlsomt tale om årlig fornyelse i perioden 1234–1241, og prægning ved flere møntsteder. Hbg. 29 må have haft en lignende funktion omend i mere begrænset omfang. Det er dog vanskeligere at forstå, da det er en bispemønt.

At mønter har cirkuleret i hele landet og er blevet brugt i den daglige omsætning skulle være fremgået af alt, hvad der her er sagt, og at man normalt var indstillet på, at betalinger blev foretaget i pengestykker viser også skriftlige kilder som Absalons testamente og ærkebisp Uffes klagebrev. Summerne nævnes dog ofte i større regningsenheder: mark, øre og ørtug, lige som der gøres rede for den af møntforringelsen fremgåede forskel på mark sølv og mark penge. Naturligvis er en del af den indenlandske omsætning, aflønning m.m., foregået ved hjælp af naturalier, men det er ikke muligt at opstille noget forhold mellem mønt- og natural-økonomi. I kilderne nævnes ikke sjældent sølv, men man må gå ud fra, at det som regel kun er for at angive en bestemt værdi. Nogle fund viser dog, at man også har benyttet sig af sølvbarrer. Dette var ikke ualmindeligt rundt om i Europa, og barrer havde jo været en del af vikingetidens betalingsmidler. I Store Frigaard-fundet, i det lille fund fra Glumsø og i to store fund fra Ribe[90] var der barresølv. Et par skånske fund (Svenstorp og Tommerup) havde mange barrer.[91] Møntherrerne var langt fra begejstrede for sådanne betalinger i sølv, de gik jo glip af vekslingsafgifterne.

Indkrævning af sådanne vekslingsafgifter og omveksling af udenlandsk mønt påhvilede iøvrigt møntmestrene, af hvilke et par stykker er kendt fra de skriftlige kilder, således Gerhard i Roskilde under Valdemar I og englænderen Nicolaus af St. Albans i Ribe. Han virkede her i landet i 30 år til 1240 og var derefter møntmester i London og Canterbury.[92] Det er muligvis derfor, vi kan se en indflydelse fra engelske og irske pennies på mønttyper fra Valdemar II og hans sønner, men der var også mulighed for direkte efterligning, idet en del engelsk mønt indgik i landet. Naturligvis var det ikke meningen, at de engelske mønter skulle cirkulere, men deres tilstedeværelse i Bråskovgård-fundet og især i det store dobbeltfund fra Ribe viser, at betydelige pengesummer i udenlandsk mønt alligevel kunne være til rådighed. Samtidig ser vi, at sterlinge bruges til angivelse af summer i skriftlige kilder.[93]

Ribeskatten[94] kan nøje dateres ad numismatisk vej til at være nedlagt 1247. Dette passer særdeles vel med en af de krigeriske begivenheder under Valdemar-sønnernes strid med hinanden, hvor Ribe først blev erobret af hertug Abel og derefter tilbageerobret af kong Erik Plovpenning.[95] Stridighederne mellem Erik, Abel og Christopher bevirkede en ny kraftig møntforringelse omkring 1200-tallets midte, som forværredes under efterfølgerne. Et nyt kapitel i dansk mønthistorie tager sin begyndelse, hvor udenlandsk mønt i stort omfang snart igen indgik i cirkulationen, fordi den hjemlige mønt blev alt for ringe.

Vi er da ved vejs ende med denne skitse af møntcirkulation i vikingetid og i den danske middelalders første århundreder, har set hvad det på nuværende tidspunkt er muligt at udlede derom af skriftlige og numismatiske kilder – og hvor meget der endnu mangler at blive oplyst.

Noter

Forkortelser:
ÅNOH = Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie.
NNÅ = Nordisk Numismatisk Årsskrift.
NNUM = Nordisk Numismatisk Forenings Medlemsblad.
Dipl.Dan. = Diplomatarium Danicum.

1. Til grund for denne oversigt ligger to foredrag, det ene holdt i Dansk Numismatisk Forening i november 1977, det andet ved et skandinavisk forskerkursus i Stockholm i august 1978.
2. *P. Hauberg:* Myntforhold og Udmyntninger i Danmark indtil 1146 (København 1900).
   Samme: Danmarks Myntvæsen i Tidsrummet 1146–1241 (København 1906).
3. Stud.mag. Ivar Schjørring og stud.mag. Gert Posselt, der begge takkes for god hjælp ved min udnyttelse af materialet.
4. Se artikel af *Elisabeth Munksgaard* i denne årgang af ÅNOH, s. 150 ff.
5. Om Dankirke se:
   Elise Thorvildsen: »Dankirke«, og *Kirsten Bendixen:* »Mønterne fra Dankirke« (Nationalmuseets Arbejdsmark 1972, s. 47–66).
   Kirsten Bendixen: »The first Merovingian Coin-Treasure from Denmark« (Mediaeval Scandinavia 7, 1974; trykt 1975).
   Om Ribegravningerne se:
   Mogens Bencard: »Ribes vikingetid« og »Ribes ældste udvikling« (Mark og Montre 1973 og 1974).
   Mønterne skal publiceres af Kirsten Bendixen.
6. *Henri Pirenne:* »Mahomet et Charlemagne« (Revue belge I, 1922); »Un contraste économique: Mérovingiens et Carolingiens« (Revue belge II, 1923); »Mahomet et Charlemagne« (1937).
   En del vigtige artikler om emnet er samlet i: Bedeutung und Rolle des Islam beim Übergang vom Altertum zum Mittelalter (Wege der Forschung CCII, Darmstadt 1968).
7. Se bl.a. *Jean Lafaurie:* »Monnaies d'argent mérovingiennes des VIIe et VIIIe siècle« (Revue Numismatique 1969, s. 98 flg., især s. 115 flg.: »Du monnayage d'or au monnayage d'argent«).
8. Vedr. den nærmere beskrivelse og bestemmelse af mønterne fra Dankirke, se *Kirsten Bendixen:* »The first Merovingian Coin-Treasure from Denmark« (jvf. note 5).
9. *Philip Grierson:* »Money and Coinage under Charlemagne« (Karl der Grosse I, Düsseldorf 1966) og *Lafaurie:* »Des Mérovingiens aux Carolingiens« i artiklen nævnt i note 7, s. 148 flg.
10. *Brita Malmer:* Nordiska Mynt före år 1000 (Lund 1966).
11. *Georg Galster:* »Kong Godfred« (NNUM, januar 1974).
12. En nyttig kildesamling er *Adriaan Verhulst:* »Der Handel im Merowingerreich: Gesamtdarstellung nach schriftlichen Quellen« (Early Mediaeval Studies, II, Antikvarisk Arkiv 39, Stockholm 1970).
13. *Olaf Olsen:* »Nogle tanker i anledning af Ribes uventet høje alder« (Fra Ribe Amt 1975, s. 225–258).
14. *Aksel E. Christensen:* Vikingetidens Danmark (København 1969, s. 8 flg.); *samme:* »Birka uden Frisere« (Maritime Studier tilegnet Knud Klem, København 1966, s. 17 flg.).
15. *Helmut Schledermann:* »Slesvig/Hedebys tilblivelse« (Sønderjyske Årbøger 1966, s. 1–65, og 1967, s. 1–73, især s. 38 flg.).
16. Privat meddelelse fra finder til forfatteren (med foto af mønten).
17. Fundet består af ialt 61 mønter fra stranden på Før. Forf. har haft lejlighed til at studere dette fund i Hamburg. Det er endnu upubliceret.
18. *Georg Galster:* »Karolingiske Mønter fundne i Danmark« (NNÅ 1951, s. 28).
19. *Thorkild Ramskou,* bl.a. i Lindholm Høje (København 1960).
    Se: *C. J. Becker* i Acta Archæologica vol. XXIV (1953), Kbh. 1954 og Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1955 samt *Olaf Olsen* her note 13 nævnte artikel, s. 237 flg.
20. *P. H. Sawyer:* The Age of the Vikings (London 1962, 2. udg. 1971).
21. *Georg Galster:* »Cuerdale-fundet og de danske vikingekonger i 9. århundrede« (ÅNOH 1962, s. 1–36).
22. Se: *Kirsten Bendixen:* Danmarks Mønt, 1967, 2. udgave 1976 s. 15 flg., og Brita Malmers disputats (jvf. note 10).

23. Jellinge-teorien er først fremsat af Brita Malmer i disputatsen og herfra optaget i Danmarks Mønt. Som udbygget i artiklen her, synes jeg stadig, der er en del sandsynligt i den.
Se: *Olaf Olsen og Else Roesdahl:* Fyrkat. En jysk vikingeborg I og II (Nordiske Fortidsminder 3 og 4. København 1977).
24. *Rikard Holmberg:* Den skånske Öresundskustens Medeltid (1977).
Efter at dette manuskript var afleveret til trykning fremkom en artikel af Bjørn Poulsen: »Møntbrug i Danmark 1100–1300« (Fortid og Nutid XXVIII, 2 1979, s. 281 flg.). Den indeholder flere fra mine ret divergerende synspunkter. Ideen om den store vægt der må lægges på soldaterlønninger spiller en væsentlig rolle for B. P. i en ligeledes 1979 udkommen bog om Møntsamlingen i Odense »Mønter og Medaljer«, hvor han er medforfatter.
25. *Herbert Jankuhn:* »Haithabu«. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit. Neumünster 1963, s. 229 flg.
26. ÅNOH 1942.
27. Jankuhns i note 25 nævnte værk, s. 277.
28. NNUM 1969, s. 129–132.
29. *Kolbjørn Skaare:* Coins and Coinage in Viking-Age Norway (Oslo 1976).
30. *Mårten Steenberger:* Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit. I. Text. (Uppsala 1958); II. Fundbeschreibung und Tafeln (Lund 1947).
31. *Lillemor Lundström:* »Fyrkantigt Silverbleck i Vikingatida Skattfynd« (NNÅ 1968, s. 11 flg.).
Samme: »Silverringar som pengar under vikingatiden« (Numismatiska Meddelanden XXXI, 1973, s. 11 flg.).
Samme: Bitsilver och betalningsringar. Studier i svenska depåfynd från vikingatiden påträffade mellen 1900–1970. (Theses and Papers in North-European Archaeology 2., Stockholm 1973).
32. Corpus nummorum saeculorum IX–XI qui in Suecia reperti sunt. (Kungl. Vitterhets historia och antikvitets akademien. Stockholm 1975–).
I: Gotland.
1: Akebäck-Atlingbo (ed. Brita Malmer & N. L. Rasmusson).
2: Bäl-Buttle (ed. Brita Malmer).
33. *Birgitta Hårdh:* Wikingerzeitliche Depotfunde aus Südschweden. Probleme und Analysen (Acta Archæologica Lundensia, ser. in 8°, Minore N° 6, Lund 1976).
Katalog und Tafeln (Acta Archæologica Lundensia, ser. in 4°, N° 9, Lund 1976).
En del af de synspunkter, der fremsættes her i hendes indledende kapitler, f.eks. om mønters kildeværdi og funktion, møntfunds klassificering, årsager til nedlæggelse m.m., svarer til dem, jeg har givet udtryk for i artiklerne »Mønternes vidnesbyrd« og »Mønternes funktion«, uden at vi på det tidspunkt kendte hinandens arbejder, – hvad der både er lidt irriterende for en forfatter og samtidig kan virke som en bekræftelse på, at man er på rette vej.
Kirsten Bendixen: »Mønternes vidnesbyrd. Numismatik – arkæologi – historie«. (Festskrift til K. G. Kaaber; Fra Holbæk Amt 1976, s. 21–32).
Samme: »Mønternes funktion i Danmark i perioden c. 1075 til c. 1300 belyst ved skriftlige og numismatiske kildeudsagn« (Fortid og Nutid, bind XXVII, hefte 1, 1977, s. 4–20).
34. *R. Kiersnowski:* Główne momenty rozwoju środkow wymiany na Pomorzu wczesnofeudalnym (The development of means of exchange in early feudal Pomerania; english summary). Warszawa 1956.
Samme: Coin-finds and the problem of money hoarding in early medieval Poland (Warszawa 1961).
S. Tabaczyński: Z badán nad wczesnośredniowiecznymi skarbami srebrnymi Wiel kopolski (Med resumé). (Warchawa 1958).
Charlotte Warnke: »Zur Problematik des thesaurierten Geldes im frühen Mittelalter« (i Festskrift til Herbert Jankuhn, Neumünster 1958).
35. *Sture Bolins* vigtigste artikler er samlet i »Ur penningens historia« (Lund 1962).
36. *Walter Hävernick:* »Epochen der deutschen Geldgeschichte im frühen Mittelalter« (Hamburger Beiträge zur Numismatik 1956).
Samme: »Om vikingatidens myntcirkulation« (Fornvännen Nr. 43, Stockholm 1948, s. 349–351).
Se også *Gert Hatz:* Handel und Verkehr zwischen dem Deutschen Reich und Schweden in der späten Wikingerzeit (Lund 1974).

37. *Philip Grierson:* Commerce in the Dark Ages (Transactions of the Royal Historical Society, 5. Ser., Vol. 9, London 1959).
38. *Elisabeth Munksgaard:* »Det skal han nyde« (Skalk, nr. 6, 1971).
39. *R. Jakimowicz:* »Über die Herkunft der Hacksilberfunde« (Congressus secundus archaeologorum balticorum Rigae, 19–23 VIII, 1930, Riga 1931).
40. *Mårten Steenberger:* »Hacksilver« (Kulturhistorisk leksikon for Nordisk Middelalder, bind VI, sp. 37 flg., 1961).
41. *P. Hauberg & J. Østrup:* »Terslev-fundets Mønter« (ÅNOH 1914, København 1914, s. 63 flg.).
    Georg Galster: »Møntfundet fra Over Randlev« (Num. Foren. Medlemsbl. XIV, 1934, s. 18 flg.).
    Mønter fra Lindholm Høje er afbildet i *Thorkild Ramskous* bind af Politikens Danmarkshistorie: Normannertiden 600–1060, s. 67 (København 1963).
    Samme: Lindholm Høje, gravpladsen. (Nordiske Fortidsminder, serie B in qvarto, bind 2, 1976). Grav 1571, fig. 260, side 74.
42. Tak til Wilhelm Fabricius og Ulrik Schack, som vejede brudsølv for mig.
43. *Kolbjørn Skaare:* »Myntfunn og datering« (Viking, Oslo 1960).
44. *Brita Malmer:* »A contribution to the numismatic history of Norway during the eleventh century« (Commentationes I, s. 223–376).
45. En oversigt over det danske møntvæsens udvikling fås i Danmarks Mønt.
46. *Georg Galster:* »Vikingetids møntfund fra Bornholm« NNÅ 1977–78.
47. Haagerup-fundet er publiceret af *Georg Galster* i Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1944, s. 29–34, og i NNÅ 1944, s. 93–156.
48. *Kirsten Bendixen:* »En pung fra Svend Estridsøns tid« (NNÅ 1963, s. 42–49).
49. *Fritze Lindahl:* »Valdemarernes mønter, især Anno Domini MCCXXXIIII-mønten, belyst ved løsfund fra kirkerne« (NNÅ 1963, s. 50–60).
    Kirsten Bendixen: »Middelaldermønter i de sidste 10 års danske kirkefund« (NNÅ 1972, s. 49–70).
    Jørgen Steen Jensen: »Kirkegulvsmønter« (Hikuin 3, 1976, s. 295–302).
    Samme: »Mønter fra kirkegulvene i det gamle Holbæk amt« (Festskrift til K. G. Kaaber; Fra Holbæk Amt 1976, s. 115–130).
50. *Georg Galster* i NNÅ 1939, s. 125 flg.
51. *Kristian Erslev:* »Roskildes ældste mønter« (ÅNOH 1875, s. 117–187).
52. *Sture Bolin:* »Skattpenning och plogpenning«, s. 140 flg. (i det i note 35 nævnte værk); og *Bendixen:* Danmarks Mønt, s. 23–27 og s. 102–103.
53. Om disse fund, se Roar Skovmand (jvf. note 26).
54. »Knud den Helliges jydske Mønter (ÅNOH 1934, s. 129–136).
55. *Georg Galster:* »Møntfundet i Lund 1915 og Oluf Hungers og Erik Ejegods mønter« (NNÅ 1968, s. 33–77).
56. Hauberg, tavle XII: Oluf Hunger, Lund nr. 4 og Erik Ejegod, Lund nr. 1 og 2.
57. *Georg Galster:* »Græsefundet og andre fund på Sjælland af mønter fra kongerne Niels og Erik Emune« (ÅNOH 1955, s. 61–103).
58. For forsidens vedkommende foreslås en Magdeburg-mønt, *H. Dannenberg:* Die deutsche Münzen der sächsischen und fränkischen Kaiserzeit (Berlin 1876–1905), nr. 646.
59. Jørlunde kirke, se: Danmarks Kirker, Frederiksborg amt, hæfte 23–24 (København 1975), s. 2234.
    Mønten her bærer FP nr. 2823.
60. FP nr. 1542 (1922) og FP nr. 1115 (1908).
61. Hauberg, tavle IX: Svend Estridsøn, Lund nr. 19.
62. Dannenbergs i note 58 nævnte værk, nr. 682 fra Goslar. Henrik V (1106–1125).
63. *Henry Petersen og A. Thiset:* Danske kongelige Sigiller (København 1917), nr. 4 a og b Erik Lam Sigil og kontrasigil 1140. Carl nr. 2 og 3.
64. *Axel Bolvigs* afvisning af rigtigheden af Saxos oplysning om rytteriets indsats forekommer mig hyperkritisk og ikke overbevisende.
    »Hvis blot kong Niels kendte sine egne kræfter« (Skalk, nr. 3, 1975, s. 18–27).
65. Græsefundet, s. 75–76.
66. Numismatiska Meddelanden XXX, s. 57–82.
67. A Catalogue of English Coins in the British Museum. The Norman Kings I og II (London 1916).

68. *Aksel E. Christensen,* f.eks. i »Mellem vikingetid og Valdemarstid« (Historisk Tidsskrift 12. r. II, 1966, s. 31–56).
Georg Galster: »Fremmed indflydelse på Danmarks møntvæsen i middelalderen« (Nationalmuseets Arbejdsmark 1957, s. 22).
69. Store Frigaard-skatten, FP nr. 1701 (1928) er publiceret af Georg Galster i ÅNOH 1929 (1930).
70. Se Georg Galsters publikation af Grenaafundet i ÅNOH 1931 (1933) s. 237 flg.
Berigtigelsen vedrørende fundsteder, se artikel i ÅNOH 1977: »Uttrup-møntfund 1696 og 1708«.
Georg Galster: »Der Bünstorffer Bracteatenfund« (Berliner Münzblätter 1917), og *samme:* »Bünstorff-fundet 1827, tillæg og rettelser« (NNUM 1955, s. 127–133).
Hans Hildebrand: »Myntfundet från Dæli i Norge« (Kungl. Vitterhets-, Historie- och Antikvitets Akademiens Månedsblad 1886).
71. Slesvigs byret, se Dipl. Dan. nr. 96 (I. række, 2. bind, København 1963, s. 179–180), hvor bestemmelserne dateres til Svend Grathe.
72. Svend Grathe, Slesvig, Hbg. 17. Fund 1906–1973.

Amt	*Kirke-fund*	*Løs-fund*	*Mønter ialt*
København	1	–	1
Maribo	1	1	2
Hjørring	2	–	2
Thisted	2	–	2
Viborg	–	1	1
Randers	2	–	2
Aarhus/ Skanderborg	1	–	1
Ringkøbing	2	–	3
Haderslev	1	–	4
Ialt	12	2	18

73. Kilderne til mønthistorien er samlet i let tilgængelig form i NNÅ 1955, 1960 og 1961. En hovedkilde er Diplomatarium Danicum.
74. *Henry Petersen:* Danske gejstlige Sigiller fra Middelalderen (København 1886), nr. 2, Lund, ærkebisp Uffe (1228–1252).
75. Fritze Lindahls i note 49 nævnte artikel.
76. Kilde nr. 8, 1141; Dipl. Dan. I. rk., 2. bd., nr. 81.
77. Kilde nr. 30, foreløbig overenskomst 14. juli Dipl. Dan. I rk. 6, bd. nr. 16 1224; overenskomst 17. Sept. 1225 Dipl. Dan. I rk., 6. bd. nr. 42.
78. Kilde nr. 34, 1231; Dipl.Dan. I rk., 6. bd. nr. 122. » . . . compulsi sumus liquefacere cupream monetam nostram et eligere inde argenti modicam portionem«.
79. Kilde nr. 24, 1202–1215; Danmarks gamle landskabslove II.
80. Urkundenbuch der Stadt Lübeck I, XXI, s. 20; Kilde nr. 224, stadfæstelse 1316; Dipl. Dan. I rk. 4. bd. s. 88 og 158.
81. Kilde nr. 22, 1201; Dipl. Dan. I. rk., 4. bd., nr. 32.
82. *Georg Galster:* »Møntfundet fra Vraabjerg og Valdemar den Stores ældste Mønter fra Lund og Roskilde« (ÅNOH 1935, s. 265–274).
Vraabjerg, FP 1859 (1934).
Lyngby kirkegård, FP IX (1807).
83. Glumsø, FP 631 (1893).
84. Møntfundet fra Grenaa, s. 232.
85. Odense, FP 684 (1895).
Georg Galster: »Et Møntfund fra Odense« (Historisk Aarbog for Odense og Assens Amter 1921, s. 658–661).
86. Kilde nr. 32, 1229; Nordalbingische Studien I, 84–85.
87. *Georg Galster:* »Roskilde Mønter« (Fra Københavns Amt 1929, s. 409–438).
88. Valdemar II og Niels Stigsen, Roskilde. Hbg. 29. Fund 1906–1973.

Amt	*Kirke-fund*	*Løs-fund*	*Skat*	*Mønter ialt*
København	–	2	–	2
Sorø	3	–	–	3
Odense	–	1	–	1
Hjørring	2	–	–	2
Thisted	1	–	–	1
Randers	1	–	–	1
Vejle	–	–	1	14
Ribe	1	–	–	1
Haderslev	1	–	–	2
Ialt	9	3	1	27

89. De nye fund af Hbg. 42 b (til 1973) er registrerede på oversigtstabellen fig. 39.
90. FP 1231 (1911) og FP 2613 (1958).

91. *Asger Christiansen:* »Valdemarstidens valuta« (NNUM 1970).
92. Grenaafundet, s. 234.
93. Kilde nr. 49, 1251, har f.eks. en sum i sterlinge.
94. *Georg Galster:* »A Find of English Coins at Ribe, Denmark« (Numismatic Chronicle 1916, s. 260–270).
B. H. J. H. Stewart and J. D. Brand: »A-second find of English sterlings from Ribe (1958)« (NNÅ 1971, s. 38–59).
95. *Fritze Lindahl:* »Der gaar dans –« (Skalk, nr. 1, 1959, s. 3–5).

Tak til kolleger for div. nyttige rettelser. Speciel tak til Niels Skyum-Nielsen for oplysninger bl.a. fra Dipl. Dan. I rk. 6 bd. (i trykken).

Manuskriptet er afleveret i 1978. Optællingerne af fundmønterne var da nået til *1973*. I 1980 er man ajour, men det har ikke været muligt at rette de mange tal i korrekturen. Der er ingen ændringer i billedet af omløbet.

Kirsten Bendixen

Coin circulation in Denmark from the Viking Age to the time of King Valdemars sons.

As an introduction we are told of the important finds of coins from the eighth century; from respectively "Dankirke" to the west of Ribe and from Ribe town. These were English and Frisian sceattas and Merovingian denarii. The coins were lying on floors of workshops and among heaps of removed rubbish. These Ribe-finds make it feasible to take an early coinage-economy in the oldest commercial towns for granted.

The common means of payment during the viking period was broken silver and coins, which were used according to weight. This was previously regarded as an indication of the relatively primitive stage of the economic system. However this view must be revised: Swedish and Polish investigations show that part of the broken silver is related to the weight of first the Arabic coins, and later to the West-European coins, and thus are "substitution coins". The majority of the coins in current use were Arabic until 950 A.D., and after this German and Anglo-Saxon. Denmark's first attempt of striking coins in Hedeby from the beginning of the 9th century shows strong influences from Western Europe.

The oldest organised royal coinage operating with permanent mints, moneyers etc. was introduced by Canut the Great. The coinage was set up in the early 11th century, according to the Anglo-Saxon model, and from then the coin-circulation was increasingly dominated by Danish coins.

Around 1075 the Danish coins attain supremacy after the introduction of the monetary reform of Harald Hen. The king decided that foreign coinage was not allowed to circulate within Denmark. Almost all finds of the 12th century exclusively contained Danish coins. Furthermore the finds indicate a tendency towards a limited circulation of local coins. This tendency increases during the Valdemar period. Here local coinage is also mentioned in written sources. Moreover coin-finds show that shortly after 1230 Valdemar II introduced a coin that circulated throughout the country. This coin of the realm is known from finds in all Danish counties (see figure 39) and particularly common in finds deriving from investigations of church-floors. A surprising fact, since the majority of such finds tend to be local coins of the 12th and 13th century. – Coinage-economy has been widespread. Also the numerous coins, cut in half for small payments, seem to support this view.

The king was entitled to a yearly income from coin-renewal. This caused a steady decline in the value of coins. As an effect of this foreign coinage regained it's foothold in Denmark around 1250, and during the late 13th century a great deal of foreign coinage was circulating in Denmark.

Examples throwing light on the various aspects of the circulation of coins have to a great extent been taken from a new registration of finds after 1900, which is to form the basis of a new catalogue edited by the Royal Collection of Coins and Medals.